

HAVF VE HAŞYET KAVRAMLARININ KUR'ÂN'DAKİ SEMANTİK ANLAMI¹

Ahmet Nair*

Özet

Korku (havf), insanın Allah katındaki durumu hakkında hissettiği hisleri ve kaygıları ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır. Sadece “Havf” kelimesiyle yaklaşık 125 ayette işlenmekte olan bu mevzu, müteradifi olan haşyet kelimesi ile de Kur’ân’da yer alır. Dünyevî ve uhrevî korkular başta olmak üzere peygamberler de dâhil, beşer olarak insan için söz konusu olan bütün korku türleri farklı ayetlerde Kur’ân’da yer almıştır. Öte yandan güven anlamındaki “Emn” ve umut anlamındaki “Recâ” kelimeleri de korkunun zıddı olarak çalışmamızda yer almaktadır. Dünya ve ahiret dengesini gözetken İslâm dini, mensuplarına daima korku ve ümit arasında olmayı tavsiye etmektedir. Makale Kur’ân’da geçen belli kökler üzerinden korkunun semantik analizini yapmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur’an, Havf, Haşyet, Emn, Recâ

The Semantic Meaning of the Concepts of ‘*al-Khawf*’ and ‘*al-Khashya*’ in the Qur’ân

Abstract

Khawf is a word used to express the fear and worries about one’s own situation by Allah. Being featured in about 125 verses together with the *khawf*, this topic, along its equivalent term *khashya* (awe), exists as the most used conceptions by which the fear is expressed in Qur’an. Secular and ethereal are being the primary; all kinds of fear that are for human being and even for the prophets are extensively featured in different verses of Qur’an. On the other hand, being the opposite of fear, the terms *Amn* (trust) and *Raja* (hope) are the concepts that are also covered in our study. Islam, which values the balance for both world and hereafter, always suggests its followers to stand between fear and hope. This article aims to evaluate concept of fear in the Qur’an focusing on some Qur’anic words related with.

Keywords: Qu’ran, Khawf (fear), Khashyet (awe), Amn (meaning trust), Raja (hope)

¹ Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde kabul edilen “Kur’ân’da Korku Kavramı” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Öğr.Gör.Dr., Kırklareli Üniv. İlahiyat Fakültesi, ahmetnair@gmail.com.

GİRİŞ

Kur'ân'ın baştan sona tefsir edilmesi geleneği selef âlimlerinin başvurdukları bir yöntem olarak asırlarca sürdürülmüştür. XX. yy'da ise bu tefsir şekli devam etmekle beraber çağın gerektirdiği uzmanlaşma ve branşlaşmanın tesiriyle Kur'ân'daki kelime ve kavramların anlaşılması için Konulu Tefsir ya da Kavramsal Tefsir metodu yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Konulu Tefsir Kur'ân'da yer alan bir kavramın ayrıntılı bir şekilde incelenip açıklanması demektir. Önce söz konusu kavramın kelime ve türevlerinin geçtiği bütün ayetler enine boyuna incelenerek lûgat ve terim anlamları tespit edilir. Sonra da kavramın geçtiği ayetler arasında bağlantılar kurulur, gerekirse semantik tahliller yapılarak kavramın geçirdiği anlam değişiklikleri tespiti yapılır. Bir başka husus da, çalışılan kavramla anlam yakınlığı olan terimler ve zıt anlamlı sözcükler araştırılarak, onların etimolojik tahlillerinin yapılmasıdır.”² Kavram tefsiri veya Kur'ân'ın mühim kavramlarının tahliline yönelik böyle bir çalışma aynı zamanda *semantik* metoduyla da irtibatlıdır.

“Semantik (Anlambilim): Kelimeler ve önermelerle onların ifade ettiği anlam arasındaki ilişkiyi inceleyen ilim dalı. Semantik bilim, dilin en küçük ögesi olan kelimenin kök anlamından başlayarak onun dilde diğer kelimelerle oluşturduğu anlam ilişkisini (eşsüremlî) ve zaman içerisinde geçirmiş olduğu anlam değişmelerini (artsüremlî) ele alıp inceleyen bir disiplindir.”³ Bu çalışmada korku anlamında Kur'ân'da en çok yer verilen **havf** ve **haşyet** ile onların zıddı olarak düşündüğümüz **emn** ve **recâ** kavramlarının anlamını semantik metotla ele almaya çalışacağız.

1. Korku Kavramına Genel Bakış

Türkçe sözlüklerde korku için, “Bir tehlike veya bir tehlike düşüncesi karşısında uyanan kaygı duygusudur.” Ya da “Gerçek veya beklenen bir tehlike ile yoğun bir acı karşısında uyanan ve coşku,

² Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, 99.

³ Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2011, 246.

beniz sararması, ağız kuruması, kalp ve solunum hızlanması gibi belirtileri olan veya daha karmaşık fizyolojik değişmelerle kendini gösteren duygudur.”⁴ tanımları yapılmıştır.

Aynı şekilde “korkmak, kaygılanmak, endişe duymak” gibi anlamlara gelen **havf** kelimesi, genellikle “hoşlanılmayan bir durumun başa gelmesinden veya arzulanan bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı ve korku” şeklinde de tanımlanmıştır.⁵ Râgıb el-İsfehânî (ö.502/1108) havfı, “insanın tahmin ettiği veya açıkça bildiği bir emareye dayanarak başına kötü bir hal geleceğinden kaygılanması” olarak tarif etmiştir.⁶ İnsanın şahsiyetini, benliğini gizlemesine sebep olan, düşünce boşluğuna düşüren hafif davranışlara iten, ruh veya cesediyle veya her ikisiyle teslim alan şey olarak da tanımlanabilir.

Felsefi açıdan korku; “Olabilir sanılan bir kötülüğün uyandırdığı sindirici duygu”⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Psikologlara göre korku, tehlikeler karşısında kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkan temel bir duygu türü olup, en erken dönemlerde görülür ve insanın kendi varlığını koruma güdüsüne dayanır.⁸ “Korku aslında, öğrenme yoluyla, yani eğitimle kazanılır. Bununla birlikte, kalıtım yoluyla bilinçsiz olarak gelen korkular da vardır. Çocuğun kandan, hayvanların kendi düşmanlarından korkması kalıtım yoluyla gelen korkuya birer örnektir.”⁹

Yaşanış şekline göre korkunun, endişe, kaygı ve fobi diye üç derecesi vardır. Bunlardan en hafifi endişedir. “Kişinin, “Acaba şöyle mi olur? Böyle mi olur?” gibi şüpheli ihtimallere dayanan tepkiyi

⁴ Eren, Hasan ve Komisyon, *Türkçe Sözlük*, I-II, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988, “Korku” md.

⁵ Cürçânî, Seyyid Şerif, *et-Ta’rifât*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1983, “HVF” mad.

⁶ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredat fî Garîbi’l-Kur’ân*, el-Mektebetu’t-Tevkîfiyye, Kahire 2003, 155.

⁷ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi* (I-VII), İstanbul1993, III, 316.

⁸ Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat, Ankara 2000, 469; Binbaşoğlu, Cavit, *Eğitim Psikolojisi*, Binbaşoğlu Yayınevi, Ankara 1982, 167.

⁹ Binbaşoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, 167.

göstermesi endişedir. Kaygı ise, endişenin biraz daha ileri bir derecesini gösterir. Kaygı halinde, kötü ihtimalleri anımsatacak bir takım kanıtlar vardır. Bu nedenle, daha derin bir üzüntü halini anlatan, kişiyi rahatsız eden bir duygudur. Fobiye gelince, bu duygu korkunun hastalık biçimine dönüşmesidir. Fobide kişi, nesne ya da durumlar karşısında olağanüstü korku tepkileri verir. Korkunun en ağır şeklidir. Herhangi bir nesne ya da olaya karşı fobisi olanlar, korkularının anlamsızlığını bildikleri halde, bundan kendilerini kurtaramazlar.”¹⁰

Korkunun (havf), “insanın Allah katındaki durumu hakkında hissettiği korku ve kaygıları ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir” şeklindeki tanımı, korkunun daha ziyade manevî olarak, özellikle ahirete bakan boyutuyla ele alınan bir tanımdır.¹¹ Gazzâlî'nin (ö. 555/1111), ‘ileride kötü bir durumla karşılaşacağı beklentisinin insanın ruhunda sebep olduğu elem ve huzursuzluk’¹² şeklindeki tanımı ise havfa psikolojik açıdan bakan bir yaklaşımın sonucudur.

Din duygusunun korku ve sevgi gibi iki farklı makamdan meydana geldiğini belirten Murat Sülün, dini korkunun psikolojik unsurlarını şöyle tahlil etmektedir. “Dinî yaşantının ana motifi olan ve dinin ilk ve derin kaynağı olan din duygusu; dinî korku, saygıyla karışık dinî haşyet ve dinî neş'e gibi çeşitli psikolojik unsurlardan oluşur. Kişinin Allah'a, dinî kutsallara karşı hissettiği aşk, insanın fitrat ve tabiatına özgü bir heyecandır. Dinî korku ise basbayağı bir korkudur. Göğsün titreyişi şeklinde ifade edildiği gibi ilahi ceza fikrine kadar yükselebilir.”¹³

Tasavvufi eserlerde havf kelimesinin daha da özelleştirilerek bilhassa Allah korkusu ve ahiret hayatıyla ilgili ağır endişeler için

¹⁰ Binbaşıoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, 171-172.

¹¹ Kara, Mustafa, “Havf”, *DİA*, XVI, 528-531

¹² Gazzâlî, Muhammed Ebû Hamid, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (trc. Mehmet A.Müftüoğlu), Uygun Basım, İstanbul ts., VII, 233.

¹³ Sülün, Murat, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 212.

kullanılan bir terim haline getirildiği görülmektedir. Tasavvuf ehline göre havf, isyandan, yasakları çiğnemekten ve onları düşünmekten hayâ etmektir. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: “*Ben Allah’tan en çok korkanınızım.*”¹⁴ Davud’a (a.s.) şöyle vahyedilmiştir: “Farenin yırtıcı hayvandan korkması gibi benden kork.”¹⁵ “Korkunun (havf) fazileti, yaktığı şehvetler oranında, insanı günahattan alıkoyduğu ve ibadetlere teşvik ettiği nisbettedir. Korku Allah’a hakkıyla yaklaşıtııcı ve dinen övülen faziletli amellerdendir.”¹⁶ Tehânevî (ö.1158/1745), havfin tasavvuftaki anlamını “isyanelerden ve günahlardan dolayı hayâ ve elem duymak” şeklinde özetler.¹⁷ Havf, yolun menzillerinin en değerlilerindedir ve kalp için en faydalı olanıdır. O herkes için farzdır. Çünkü Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Eğer iman etmişseniz, onlardan değil, benden korkun.*”¹⁸

2. Kur’ân’da Havf (خوف)

Kur’ân-ı Kerîm’de havf kökünden gelen veya aynı anlamdaki diğer mastarlardan türeyen isim ve fiillerin yarısına yakını dünyevî korku ve kaygıları, diğerleri ise Allah korkusu, azap korkusu, ahiret kaygısı, günah işleme endişesi gibi dinî kaygıları ifade etmektedir.¹⁹ “Kur’ân’da havf daha çok din dışı alanlarda kullanılmakla birlikte, Allah’tan, onun huzurunda durmaktan, haşrolunmaktan, ahiretten ve çeşitli vasıflarla tavsif edilen birtakım uhrevî dehşet günlerinden endişe edip korkmak da bu kelime ile ifade edilmiştir.”²⁰

خوف : “H-V-F” kökünden türeyen fiil ve isimler Kur’ân’da 125 yerde geçmektedir. Arapça lugatlarda, خوف : “havf, emn (emniyet, güven)in zıddı ve الفَزَعُ : el-feza’; الدُّعْرُ : ez-zu’r (korku, panik, ürkme)

¹⁴ Buhârî, Nikâh 1; Müslim, Nikâh 5.

¹⁵ Tehanevî, Muhammed A’lâ b. Ali b. Muhammed Tehanevî, *Keşşâfu Istılahati'l-Fünûn*, Beyrut 1996, I, 766.

¹⁶ Gazzalî, *İhya*, VII, 242.

¹⁷ Tehanevî, I, 444.

¹⁸ Âl-i İmrân 3/175.

¹⁹ Kara, “Havf”, *DİA*, XVI, 528-531

²⁰ Sülün, *İman- Amel İlişkisi*, 215.

anlamında olduğu zikredilen bu kelime; korkmak, ürkmek, bir şeyden diğer bir sebeple korkmak demektir.”²¹

“Havf, kötü sayılan bir şey olacağını veya sevilen bir şeyin yitirileceğini beklemekle insanda oluşan korkudur ya da olması şüpheli bir zararın meydana gelmesinden korkmaktır. Havf, hoşlanılmayan bir şeyden ve o şeyin sebebi olan varlıktan korkmaktır.”²² Fîrûzâbadî, havf 'ın, emn'in zıddı anlamında olduğunu ve “kalbin Allah'ın vaad ve vaîdinden haberdar olması nedeniyle sükûnet, gönül huzuru ve güven duygusundan mahrum olması anlamına geldiğini”²³ belirtir. Havf'ın masterları, hîfun (خَيْفٌ), hîfetun (خَيْفَةٌ) ve mehafetun (مَخَافَةٌ) dür. Sözlüklerde bu kelime karşılığında “feze”²⁴ kullanılır. Bir beyitte şöyle geçer:

أتهجر بيتًا بالحجاز تَلَفَّتْ به الخَوْف والأعداء أم أنت زائر؟

²¹ Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihah fi'l-Luga ve'l-Ulûm* (haz. Nedim Mar'aşlı-Üsâme Mar'aşlı), Dâru Hadareti'l-Arabiyye, Beyrut 1974, IV, 1358-1359; İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, “HVF” md. Dâru'l-Hadîs, Kahire 1983; İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga* (thk. Abdusselam Muhammed Harûn), Dâru'l-Cil, Beyrut ts. “HVF” md.; Fîrûzâbadî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *Besâiru Zevi't-Temyîz*, el-Mektebetü'l-İlmî, Beyrut, ts., II, 576-579; Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed, *Esâsu'l-Belağa* (thk. Muhammed Bâsi'l-Uyûnuusuûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I, 255.

²² Cürçânî, *et-Ta'rifât*, “HVF” md.; Alûsî, Şihabuddin Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1997, I, 140.

²³ Fîrûzâbadî, *Besâir*, II, 577.

²⁴ Ali Galip Gezgin, sözlüklerde havf kelimesinin el-feze' kelimesiyle karşılanmasına itiraz etmekte ve bu iki kelimenin korku anlamı olmakla beraber, korkunun hissedilişi, yaşanışı ve belirtileri açısından Kur'an kontekstinde farklı anlamlarda kullanıldığına işaret etmektedir. Bk. Gezgin, Ali Galip, “Eşanlamlılık Bağlamında Kur'an'da "Korku" İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/1(2003), 42. dipnot.

“Korku ve düşmanın her tarafını sardığı Hicaz’daki bir eve mi göç ediyorsun, yoksa sen onun ziyaretçisi misin?”²⁵

Havf kelimesi dünyevî ve uhrevî işlerdeki korkuyu anlatmak için de kullanılır.²⁶ Râgıb el-İsfehânî’ye göre havf; gelecekte olması istenmeyen, ancak bir takım emarelerinden dolayı vukû bulması kuvvetle muhtemel bir olay nedeniyle kaygılanmaktır. Meydana gelmesi arzu edilmeyen, sevilmeyen bir olayı beklemekten havf meydana gelir.²⁷

Bir kişi tarafından korkutulan kişiye حَوْفَ الرَّجُلِ “Adamı korkuttu” denir. İnsanları bir hal ile korkutan biri için de aynı kelime kullanılır. Kur’ân’da bir ayette: إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ “Şeytan sadece kendi dostlarını korkutur.”²⁸ buyrulur. Şeytana tapanlar onu ilah gördükleri için ondan çekinip korkarlar. Sa’leb (ö.291/904), “Şeytan sizi dostlarıyla korkutur”²⁹ anlamındadır demiştir. “Araplar korkuyu, korktuğu şeye nispet ederek şöyle söyler. أَنَا أَخَافُكَ كَخَوْفِ الْأَسَدِ “Senden aslandan korkar gibi korkuyorum.” Bunun bir benzeri ifade de şöyledir. “İnsanların bana karşı duydukları korkuları o kadar arttı ki, önemli bir insandan korkar gibi benden korktular.” Çok fazla korkan adam için رَجُلٌ خَافٌ denir. Hz. Ömer (r.a.): لَوْ لَمْ نَعْمَ الْعَبْدُ صُهَيْبٌ، لَوْ لَمْ يَخَفِ اللَّهُ لَمْ يَعْصِهِ “Suheyb ne güzel kuldür. Allah’tan korkmasa bile O’na isyan etmezdi” demiştir.³⁰ Allah’a azabından korktuğundan dolayı değil, O’na olan sevgisinden dolayı itaat eder. Korktuğu bir azabı olmasa bile Allah’a isyan etmezdi” demektir. “Bir yerin insan için tehlikeli ve korkunç olduğunu belirtmek üzere, “mehûfun” sıfatı

²⁵ Fîruzabâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1982, “HVF” md.

²⁶ Gezgin, *Adı Geçen Makale*, 43.

²⁷ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredat*, 166.

²⁸ Âl-i İmrân 3/175.

²⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “HVF” md.

³⁰ İbn Kesîr, *Müsnedü'l-Fârûk*, II, 681.

kullanılır. طَرِيقٌ مَخْوْفٌ (Tarîkun mehûfun): Tehlikeli yol ifadesindeki gibi.”³¹

Yahya b. Sellâm'a (ö.200/815) göre Kur'ân'da “**Havf**” beş vecihle tefsir edilir:

1-Ölüm: وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ “Onlara güven veya korkuya dair haber gelince”³² ve وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ “Andolsun ki, sizi biraz korkuyla deneriz”³³ ayetinde ise, “ölüm” anlamındadır.”³⁴

2-Savaş korkusu: فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ “Hele korku gelip çattı mı,”³⁵ ayetinde “Savaş (korkusu) geldiğinde münafıkların sana ölüm baygınlığı çökmüş gibi gözleri dönerek baktıklarını görürsün.” فَإِذَا سَافَرَ “Savaş (korkusu) gittiğinde mala düşkünlük göstererek sizi sivri dilleri ile incitirler.”³⁶

3-İlim ve ma'rifet: فَمَنْ خَافَ مِن مُّوَصٍ “Her kim vasiyet edenin haksızlık yapmasından korkarsa”³⁷ yani “bilirse” demektir. فَإِن خِفْتُمْ اللَّهَ “Siz karı ile kocanın, Allah'ın sınırlarını hakkıyla muhafaza edememelerinden korkarsanız.”³⁸ “bilerseniz” demektir. وَإِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ “Eğer bir kadın kocasının geçimsizliğinden endişe ederse”³⁹ ayetinde de “bilirse” demektir.⁴⁰

³¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “HVF” md.; İbn Dureyd, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen el-Ezdî el- Basrî, *Cemheretu'l-Luga*, “HVF” md., Matbaa Meclis-i Dâire-i Meârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, Dekken 1345 H.

³² en-Nisâ 4/83.

³³ el-Bakara 2/155.

³⁴ Yahya b. Sellâm, *Kitabu't-Tesârif li Tefsîri'l-Kur'an*, (thk. Hind Şelbî, eş-Şeriketü't-Tûnusiyye), 1979, I, 164.

³⁵ el-Ahzab 33/19.

³⁶ el-Ahzab 33/19.

³⁷ el-Bakara 2/182.

³⁸ el-Bakara 2/229.

³⁹ en-Nisâ 4/128.

⁴⁰ Yahya b. Sellâm, *Kitabu't-Tesârif*, I, 165.

4-Korkunun bizzat kendisi: *أَلَا حَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ* “Onlara hiçbir korku ve keder yoktur.”⁴¹ *أَلَا تَخَافُوا* “Melekler onlara azaptan korkmayın derler”⁴² ve *يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا* “Korkuyla ve umutla Rablerine yalvarmak üzere”⁴³ ayetinde, “Azabından korkarak, rahmetini umarak” demektir.

5- Noksanlaştırmak: *أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَىٰ تَخَوُّفٍ* “Yoksa Allah’ın kendilerini yavaş yavaş eksilterek cezalandırmayacağından”⁴⁴ ayetinde de “noksanlaştırmak” anlamında olduğu Kelbî tarafından ifade edilmiştir.”⁴⁵

Kesinlik taşıyan korku havf kelimesiyle ifade edilmez. “Havf, vukûu meşkûk olan (olmasından şüphe duyulan) zararın meydana gelmesidir. Şayet biri zarar edeceğini kesin olarak biliyorsa “hâif” (korkan) değildir. Aynı şekilde recâ (umut) da ancak şekk ile birlikte olur. Şayet kişi fayda sağlayacağını kesin olarak biliyorsa, râcî (uman) olmaz. Havf, çirkinlikle ya da çirkinliği terkle ilgilidir. *خِفْتُ* زَيْدًا: “Zeyd’den korktum”denilir. Nitekim Kur’ân’da Yüce Allah, *يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ* “Üstlerinden Rabb’lerinin korkusunu duyarlar”⁴⁶ buyurmaktadır. Yine, *خِفْتُ الْمَرَضَ*: “Hastalıktan korktum” denilir. Başka bir ayette Allah Teâlâ, *يَخَافُونَ* “Hesabın kötüsünden korkarlar”⁴⁷ buyurmaktadır.⁴⁸

⁴¹ Âl-i İmrân 3/170.

⁴² Fussilet 41/30.

⁴³ es-Secde 21/16.

⁴⁴ en-Nahl 16/47.

⁴⁵ Yahya b. Sellâm, *Kitabu’t-Tesârif*, I, 165.

⁴⁶ en-Nahl 16/50.

⁴⁷ er-Ra’d 13/21.

⁴⁸ Askerî, Ebû Hilal, *el Furûk fi’l-Luga*, “HVF” md. Lecnetu İhyâi’t-Turâsi’l-Arabiyyi, Mensûrati Dâri’l-Afâki’l-Cedîde, Beyrut 1983, 236.

Havf 'ın türevleri, **Haifen:** خائفًا - **Haifin:** خائفين kelimeleri ise, "havf " kavramının **ism-i fail** kalıbında Kur'ân'da üç ayette geçmektedir. Bunlardan ikisi, Mûsa'nın (a.s.) hataen ölümüne sebep olduğu bir kıptîden dolayı Firavun ve adamlarından gizlenmesi ve şehirde korkarak sabahlamasını, nihayet sabah olunca kaçarak şehirden çıkmasını anlatan şu ayetlerdir: *"Korkarak, etrafi gözetleyerek şehirde sabahladı. Bir de ne görsün, dün kendisinden yardım isteyen yine feryat ederek ondan yardım istiyordu. Mûsâ da ona, "Belli ki sen azgın bir kimsesin" dedi."*⁴⁹ *"Mûsâ korku içinde etrafi gözetleyerek şehirden çıktı ve "Ey Rabbim! Beni bu zalim kavimden kurtar" dedi."*⁵⁰

Üçüncü ayette ise, Allah'ın mescitlerinde Allah'ın isminin anılmasına engel olanların oralara ancak korkarak girebileceklerini belirtmektedir. *"Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara (eğer girerlerse) ancak korka korka girebilmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük bir azap vardır."*⁵¹

Evcese Hîfet: ... أَوْجَسَ خِيفَةً - **Hîfetikum:** خِيفَتِكُمْ - **Hîfetihi:** خِيفَتِهِ:

Kur'ân'da üç yerde خِيفَةً ... أَوْجَسَ şeklinde "hîfet" kelimesiyle birlikte geçen "evcese" fiili, وجس :V-C-S kökünün bir türevi olup el-Feze' anlamına oldukça yakın anlamda bir kelimedir ve bir kimsenin aklına, kalbine, gelecekte olması vaat edilen bir şeyin işitilmesinden veya o şeyin sesinden, gizli bir sestten ya da bir başka sebepten dolayı korku, kaygı, endişe gibi bir şey doğmak, o şeyden ürkmek, önceden sezmek, bu ön sezi nedeniyle tedirgin olmak, yadırgamak gibi anlamlara gelir. Aynı kökten türeyen تَوَجَّسَ : Teveccese kelimesi ise;

⁴⁹ el-Kasas 28/18.

⁵⁰ el-Kasas 28/21.

⁵¹ el-Bakara 2/114.

“gizli bir sese kaygıyla kulak kesilmek, yiyeceği azar azar yemek, içecekten az az/yudum yudum içmek” manasındadır.⁵²

Havf kavramının Kur’ân’da yer aldığı bir diğer şekil de **hîfet** (حَيْفَةٌ) masdarı ve onun çeşitli zamirlere muzaf olarak kullanıldığı formudur. Bu kullanım beş yerde gelmekte, bunların ilki, “*Rabbini içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah-akşam zikret*”⁵³ diyerek dua adabı konusunda bir öğretiyi barındırmaktadır. Diğerleri, Hz. İbrahim’in (a.s.) kendisini ziyarete gelen melekleri tanımayıp onlara yemek sunmasıyla, meleklerin ellerinin yemeğe uzanmadığını görünce kapıldığı endişeyi gösteren, “*(Yemediklerini görünce) onlardan İbrahim'in içine bir korku düştü. Onlar, "korkma" dediler ve onu bilgin bir oğul ile müjdelediler.*”⁵⁴ ayeti ve Hz. Mûsâ’nın (a.s.) sihirbazların yaptıkları sihirle halkın gözünün büyülenmesi karşısında bir an için duyduğu endişeyi anlatan “*Bunun üzerine Mûsâ içinde bir korku hissetti.*”⁵⁵ ayetidir.

Masdar formunun yer aldığı bir diğer ayet ise, Allah’a ortak koşma yaklaşımının, yanlışlığının insanlara kendi mülkiyetinde olan kölelerden verilen bir örnekle sunulduğu “*Allah size kendinizden şöyle bir örnek getirdi: Kölelerinizden, verdiğimiz rızıklarda sizinle eşit haklara sahip olan ve birbirinizden çekindiğiniz gibi kendilerinden çekindiğiniz ortaklarınız var mı? Düşünen bir topluluk için ayetleri böyle ayrı ayrı açıklıyoruz.*”⁵⁶ ayetidir. Sonuncusu da bir tabiat olayı olan gök gürültüsü karşısında meleklerin bile korkudan Allah’ı tesbih ettiği belirtilerek, insanın da O’nun azabı ve heybeti karşısında duyması gereken korkunun dile getirildiği “*Gök gürlemesi O'na hamd ederek tesbih eder. Melekler de O'nun korkusundan tesbih ederler. O yıldırımlar gönderir de onlarla*

⁵² Cevherî, *es-Sıhah*, III, 987; İbn Fâris, *Mekâyis*, VI, 87; İbn Manzûr, *Lisân*, “VCS” mad., VI, 253; Fîruzabâdî, *Kâmûs*, II, 266.

⁵³ el-A’râf 7/205.

⁵⁴ ez-Zâriyât 51/28.

⁵⁵ Tâha 20/67.

⁵⁶ er-Rûm 30/28.

dilediğini çarpar. Onlar ise Allah hakkında mücadele ediyorlar. Hâlbuki O, azabı çok şiddetli olandır.”⁵⁷ ayetidir.

Tehvîf: تَخْوِيفٌ : Havf ‘ın Kur’ândaki bir diğer formu da, tefîl babının masdarı olarak tehvîfen (تَخْوِيفًا) şeklindeki kullanımınıdır. Bu kullanımda mucize getirmenin peygamberlerin elinde olmayıp, ancak Allah tarafından inkârcıları korkutmak üzere gönderildiğini bildiren, “Bizi, (Kureyş’in istediği) mucizeleri göndermekten ancak, öncekilerin onları yalanlamış olması alıkoydu.(Nitekim) Semûd kavmine o dişi deveyi açık bir mucize olarak verdik de onlar bu yüzden zalim oldular. Oysa biz mucizeleri sırf korkutmak için göndeririz.”⁵⁸ ayetidir.

Tehavvüf: تَخَوُّفٌ, Havf ‘ın başka bir bab olan tefe’ül veznindeki tehavvüf masdarı Kur’ân’da yalnızca şu ayette geçmekte ve oldukça farklı bir mana kazandığı görülmektedir.

“Yahut da, onları korku üzere iken (eksilte eksilte) yakalamayacağından güvende midirler? Şüphesiz Rabbiniz çok esirgeyicidir, çok merhametlidir.”⁵⁹ “Rivayete göre bir gün Hz. Ömer (r.a.) minbere çıkar ve bu ayeti okuyarak تَخَوُّفٌ kelimesinin ne demek olduğunu orada bulunanlara sorar. İnsanlar susarlar. Hüzeyl Kabilesinden biri ayağa kalkarak ‘bu bizim lehçemizde noksan etmek ve eksiltmek anlamındadır’ der. Bunu duyan Hz. Ömer, “ bu konuda şiiirden bir delil var mı? ” deyince adam şu beyti okur:

تَخَوُّفَ الرَّحْلِ مِنْهَا تَامِكاً قَرْدًا كَمَا تَخَوُّفَ عُوْدِ النَّبْعَةِ السَّفْنُ

“Yolculuk devenin hörgücünü ve kıvrıcık yünlerini, törpünün oku yontarak eksilttiği gibi eksiltti.”

⁵⁷ er-Ra’d 13/13.

⁵⁸ el-İsra 17/59.

⁵⁹ en-Nahl 16/47.

Bunun üzerine Hz. Ömer (r. a.), “Divanınıza sarılmalısınız. Bunu yaparsanız sapmazsınız” der. Oradakiler “Divanımız nedir?” diye sorunca Hz. Ömer (r.a.),“O cahiliye şiiRIDIR, onda kitabınızın tefsiri ve kelamınızın manası vardır” der.⁶⁰

Fahredden Razî (ö.606/1210), ayetteki تَخَوَّفَ kelimesinin tedricen (derece derece) eksiltmek anlamında olduğunu, “Şimdi yeryüzüne gelip, onu uçlarından /yanlarından eksilttiğimizi görmüyorlar mı?”⁶¹ ayetinin işaret ettiği gibi Allah onların beldelerinin etrafında köylerine varıncaya kadar eksiltir. Onların mallarını, canlarını azar azar eksilterek hepsini yok etmesi de mümkündür”⁶² demektedir. Ayetin sibakında da, “Kötülük tuzakları kuranlar, Allah'ın kendilerini yere geçirmesinden veya (ansızın) bilemeyecekleri bir yerden kendilerine azap gelmesinden veya onlar dönüp dolaşırlarken Allah'ın kendilerini yakalamayacağından emin mi oldular?”⁶³ ifadesiyle tehdit edilerek meydanın inkârcılara bırakılmayacağı açıklanmaktadır. İnanmayanların Allah'ı aciz bırakamayacağı, kendilerine dünyada mühlet verilmesinin onlar için hayır olmadığı, aksine bu durumun onların ahiret azabını arttırdığı, yaptıklarının karşılığını bulacakları bildirilmektedir. Aslında Kur'ân'daki ilâhî ikazlara kulak verseler, dünyada da bu işlere kalkışmaya cesaretleri olmazdı. “Yahut göktekinin, üzerinize taş yağdıran rüzgâr göndermeyeceğinden mi emin oldunuz? O zaman, uyarım nasılmış bileceksiniz!”⁶⁴

Korku Anlamı İfade Eden Lafızların Kur'ân'daki Kullanımına gelince şunlar söylenebilir. Nüzûl döneminde iman binasının oluşturulmasında korku ile iman arasındaki alaka, indirilen ayetlerde göze çarpar. “Kur'ân'da imanın yapıtaşlarından biri olan korkuyla

⁶⁰ Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabîyyi, Beyrut 1997, II, 568.

⁶¹ el-Hac 21/44.

⁶² Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, XX, 32.

⁶³ en-Nahl 16/45-46.

⁶⁴ el-Mülk 67/16.

ilgili ayetlerde, mü'minler için bir yandan Allah korkusundan titreyen, endişeli, hüzünlü, ürkek, utangaç bir tipoloji resmedip, bir yandan da cesur, mü'min kardeşlerine karşı merhametli, kâfirlere karşı zor ve güçlü bir portre çizilmektedir. Bu tamamen ayetlerin indiği sosyopolitik ortamın özelliklerini dikkate alan bir yaklaşımdır.”⁶⁵

“Eğer mü'min iseniz, benden korkun”⁶⁶ ifadesiyle iman sahibi olan herkesin Allah'tan korkması istenmiş, hiçbir fert bunun dışında bırakılmamıştır. Böylece korkuyla kalbinde hassasiyet peyda eden insan öğüt ve itaate açık hale getirilmektedir. “*Tehdidimden korkanlara Kur'ân ile öğüt ver.*”⁶⁷ ayeti bu ruhsal duruma gönderme yapmaktadır. Zira korku anında insanın nabız atışlarının hızlandığı, nefesini yutarcasına en ufak ürpertileri hissedebilecek, zayıf sesleri bile algılayabilecek derecede kulak kabartan bir ruh haline kavuştuğu bilinen bir gerçektir.”⁶⁸

İsmail Hilmi Bilgi, “Cahiliye dönemi Arap toplumunda günlük hayatın bir parçası olan maddi korkunun, Kur'ân ile birlikte ibresinin onların hayatında manevi kaynaklı korkulara kaydığını, bu kayış sürecinde de güce inanan kabile insanından hak ve hukuka inanan toplum insanına geçildiğini” söylemektedir.⁶⁹

Kur'ân bütünlüğünde "havf" kelimesinin geçtiği ayetleri incelediğimiz zaman, bunların yaklaşık olarak yarısı dünyevi korku ve kaygıları, diğerleri ise Allah'a saygısızlık etme, O'na karşı gelme korkusu, azap korkusu, ahiret kaygısı, günah işleme endişesi gibi dini kaygıları ifade etmektedir. 'Havf' kelimesinin geçtiği ayetlerde, insanın kendisi için hissettiği korku ile birlikte, başkası adına duyduğu korku ve kaygılar da zikredilmektedir.⁷⁰

⁶⁵ Sülün, *İman-Amel İlişkisi*, 220.

⁶⁶ Âl-i İmrân 3/175.

⁶⁷ Kâf 50/45.

⁶⁸ Hayati Aydın, *Kur'ân'da Psikolojik İkna (Özendirme ve Korkutma Temelli)*, Fecr Yayınları, Ankara 2016, 137.

⁶⁹ İsmail Hilmi Bilgi, *Kur'ân'a Göre Korku*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yüksek Lisans Tezi, 2000, 46.

⁷⁰ Mustafa Kara, “Havf”, *DİA*, XVI, 528-531; Gezgin, *Adı Geçen Makale*, 45.

İnanan ve salih amel işleyenlerin dünya ve ahirette cezalandırma korkusundan emin kılındıkları şu ayetlerde belirtilmiştir: *“Onlara şöyle dedik: "Oradan hepimiz inin! Benden size muhakkak bir rehber gelecektir. Kim benim gönderdiğim rehberine uyarsa artık onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir.”*⁷¹ Cennetten yeryüzüne indirilen insanı kendi haline bırakmayan Allah (c.c.), ona itibarını kazandıracak rehberin ipuçlarını şu ayetlerde açıklamıştır. *“Şüphe yok ki iman edip dünya ve âhiret için yararlı şeyler yapanlar, namaz kılanlar ve zekât verenlerin rableri katında ecirleri vardır; onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir.”*⁷²

Bu davranışlara sahip olanların müptelâ oldukları korku, imtihan türü bir korkudur. Yani kendi iradeleri dışında vukû bulan korkulardır. Şu ayette imtihan için olan korkuya değinilmektedir: *“Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınavacağız. Sabredenleri müjdele!”*⁷³ Ancak onlar bu korkunun başlangıcından muaf tutuldukları gibi bu korkularının devamlı olmayacağı da belirtilmiştir. Süreklilik arz eden korkunun, dünya ve ahirette emniyetten mahrum bırakılmış kâfir ve zalimlere yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Kur’ân’da birçok ayet-i kerimede sadece Allah’tan korkulması istenmekte, diğer varlıklardan korkmanın yersizliği ısrarla vurgulanmaktadır. *“Yalnızca benden korkun.”*⁷⁴ Ya da *“Allah sizi kendisine (karşı gelmekten) korkutur.”*⁷⁵ Korku ve korkutmayı ya da emniyeti elinde bulundurmamak mutlak anlamda ulûhiyetin şartlarındandır. Bunları kim elinde bulundurursa gerçek ilah odur. Şeytan ve ordusu fert ve devlet bazında tanrılık iddia ettiklerinde, korku ve emniyetin kendi ellerinde olduğunu iddia edip insanları

---

⁷¹ el-Bakara 2/38.

⁷² el-Bakara 2/277. Kur’ân’da benzeri anlamdaki diğer ayetler şunlardır: el-Bakara 2/ 62, 112, 262, 274; Âl-i İmrân 3/170; el-Mâide 5/69; el-En’âm 6/48, 82; el-A’râf 7/35, 49; Yûnus 10/62; Fussilet 41/30; ez-Zuhuruf 43/68 ve el-Ahkaf 46/13.

⁷³ el-Bakara 2/155.

⁷⁴ el-Bakara 2/40, 41.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/28, 30.

bununla korkuturlar. “*O şeytan sizi ancak kendi dostlarından korkutuyor. Onlardan korkmayın, eğer mü'min iseniz, benden korkun.*”⁷⁶ Ayete “İşte o şeytan sizi kendi dostlarıyla korkutmaktadır” şeklinde mana verenler, Mekkelilerin, Medine'deki Müslümanları ürkütmesi için propaganda yapmak üzere Ebû Süfyan tarafından görevlendirilen Nuaym b. Mesud adlı kişiye işaret edildiğini belirtirler.⁷⁷ Tarihte meydana gelmiş bu durumun bir benzeri aynı şekilde bu gün de yaşanmaktadır. Günümüzde küresel gücü elinde bulunduran büyük devletler, medya eliyle terör korkusunu pompalayarak diğer milletleri psikolojik baskı altına almakta, sonra da dilediği gibi kontrol edip yönetmektedir. Oysa bu tam bir yanıltmadan ibarettir. Çünkü onların ellerinde gerçek bir güç bulunmamaktadır. Hâlbuki Müslümanların, kendileri gibi insanlardan değil, esas sonsuz güç ve kudret sahibi olan Yüce Allah'tan korkmaları gerekir. Allah'tan başkasından korkmaması gereken Müslümanların kendilerini bu tür tehditlerle korkutmaya çalışanlara verecekleri cevap, “*Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, "İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun" dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve "Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!"*”⁷⁸ olacaktır.

Müslümanların kalplerine korku yerleştirmek isteyen şeytanın kendi dostlarını kalabalık ve güçlü gösterme gayretine değinen Seyyid Kutub, onların her türlü inkâna sahip olduklarını, fayda ve zarar vermeye muktedir oldukları propagandasını yaparak Müslümanları korkutmak istediğini, böylece amacına ulaşarak yeryüzünü nifak ve fesada boğmaya çalıştığını belirtiyor. Hâlbuki Kadir-i Mutlak olan Allah, şeytanın vesvese ve hilelerini tanıtıp ondan korunmanın yollarını göstermiştir. Ayrıca, Kur'ân'da “*Şu halde şeytanın dostlarına karşı savaşın. Şüphe yok ki şeytanın planı*

---

⁷⁶ Âl-i İmrân 3/175.

⁷⁷ Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed, *Bahru'l-Ulûm* (thk. Ali Muhammed Muavved- Adil Ahmed Abdulmevcud), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, *Bahru'l-Ulûm*, I, 265.

⁷⁸ Âl-i İmrân 3/173.

(tuzağı) daima zayıftır.”⁷⁹ buyurularak şeytan ve ordusunun mahlûkatın en zayıfı ve en korkağı oldukları belirtilir. Bizzat şeytanın ağzından, “Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu.”⁸⁰ diyerek insan üzerinde bir nüfûzunun olmadığı da belirtiliyor. O halde Rabbine inanıp kudretine istinat eden bir mü’min onlardan korkmaz. Korkulacak ve çekinilecek yegâne kuvvet, fayda ve zarar vermeye kadir olan Allah’tır. Yalnızca O’nun kuvvetinden korkanlar, yeryüzünün en kuvvetli şahsiyetleridir. Kâinatta şeytan ve ordusu da dâhil hiç bir kuvvet O’na karşı koyamaz.⁸¹

Şeytanın, Allah’ın gücü ve cezasından korkmasına rağmen insanlara işlerini süsleyip sahte bir cesaret verdiği, fakat işin sonunu fark edince derhal onları yalnız bıraktığı ifade edilir. “*Hani şeytan onlara yaptıklarını güzel gösterdi de: Bugün insanlardan size galip gelecek kimse yoktur, şüphesiz ben de sizin yardımcınızım, dedi. Fakat iki ordu birbirini görünce ardına döndü ve: Ben sizden uzağım, ben sizin göremediklerinizi (melekleri) görüyorum, ben Allah’tan korkuyorum; Allah’ın azabı şiddetlidir, dedi.*”⁸² Ayet, Bedir Savaşı’nda Müslümanlara karşı Mekkelilerin toplamaya çalıştığı ordunun oluşturulması çabasını tasvir etmektedir.⁸³ Mekkeliler ve müttefiklerini Müslümanlarla savaşmaya teşvik eden şeytanın, gerçekte onların hezimetini hazırladığı, kendi yandaşlarına bile faydası olmayan şeytanın mü’minler için hayırlı bir şey tasarlamayacağı ayetten anlaşılmaktadır.

Şu ayette ise, şeytanın Allah’tan korktuğunu ifade etmesine rağmen, kurduğu tuzaklarla insanı Allah’ı inkâr ettirmeye çalışması dile getirilir:

---

⁷⁹ en-Nisâ 4/76.

⁸⁰ İbrahim 14/22.

⁸¹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, I, 521.

⁸² el-Enfal 8/48.

⁸³ İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Cemaluddin b. Ali, *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, Dâru’l-Kütübi’l-Arabiyyi, Beyrut ts. II, 216

كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ إِنِّي

أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ

“Tıpkı şeytanın durumu gibi: Hani o insana "İnkâr et" der; o inkâr edince de, "Bilesin ki benim seninle ilgim yok, ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım" der.”⁸⁴

Sûrenin Nadiroğulları Gazvesi'ni anlattığını belirten Zemahşerî, “Yahudilere yardım etmeye söz veren münafıkların bunu yapamadıklarını belirtir. Çünkü kendilerini “güç-kuvvet” sahibi olarak niteleyen Yahudiler, ancak diğer Yahudi kabileleriyle savaştığında böyledir. Müslümanlarla ancak kale gibi bir duvarın arkasından savaşmaya cesaret edebilirler. Çünkü onların kahramanları bile Allah ve Resûlü karşısında korkup zelil olmaya mahkûmdur. Yahudilere yardım etmeye söz verdiği halde buna cesaret edemeyen münafıklar gibi şeytan da işin başında tuzağıyla insanın aklını çeler. Kureyş'e Bedir Savaşı'nda “*Bugün insanlardan size galip gelecek kimse yoktur, şüphesiz ben de sizin yardımcınızım*”⁸⁵ dediği gibi. Ama işin akıbetini fark ettiğinde, “Ben senden uzağım” deyip kenara çekilmiştir.”⁸⁶

İnsanın kendi kabahat ve kusurlarını şeytana yüklemesinin ne kadar yansıtmacı bir tavır olduğunu da ayetten anlamaktayız. Allah'ı inkâr etmeyi insana süslü gösterip sonradan, “ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım” diyerek onu inkârıyla baş başa bırakması, bir çeşit yadsımacılıktır. Demek ki, insanların bir kısmı azgınlıkta şeytanı bile geride bırakabilmektedir. Diğer yandan şeytan bile Allah'ı inkâr etmekten korkarken, Allah'ı inkâr ettiğini iddia eden ateistlerin düştükleri komik durum açık bir şekilde ayette sergilenmektedir.

⁸⁴ el-Haşr 59/16.

⁸⁵ el-Enfal 8/48.

⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 507.

أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ

مِنْ هَادٍ

“Allah kuluna kâfi değil mi? Öyleyken onlar kalkmış seni O’ndan başkalarıyla korkutuyorlar. Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.”⁸⁷

Kureyşlilerin Resûl-i Ekrem’e “Sen ilahlarımız hakkında çok kötü şeyler söylüyorsun, onların seni çarpıp delirtmesinden korkuyoruz” şeklindeki sözleri üzerine, Allah Teâlâ Peygamberine en belîğ vecihle yeterli geleceğini bildiren bu ayeti indirmiştir.⁸⁸ Kâfirlerin şerrinden Allah’ın kendisini koruyacağına dair bu şekilde garanti sağlanması, Resûlullah’ın (s.a.) metanetini arttırmıştır. Onların hiçbir şeye gücü yetmeyen putlarıyla Hz. Peygamber’i tehditlerine, sonsuz güç ve kudret sahibi zatıyla “Onlara karşı Allah sana yeter.”⁸⁹ şeklinde mukabelede bulunmuştur. Dünyada çeşitli sıkıntılarla karşılaşan, sevdiklerinden, yakınlarından, evlerinden, yurtlarından koparılan Müslümanların, her şeye rağmen yaşama ümitlerini kaybetmemeleri için de en büyük tesellilerinden biri, “Allah kuluna kâfi değil midir?” ayeti olmalıdır.

Korkutan kişinin gücü ve kuvveti muhatap üzerinde korkunun etkisini gösterir. Meselâ bir çocuğun kendinden çok büyük ve kuvvetli olan birisine karşı, “Seni döverim, ya da öldürürüm” tehdidi gülünüp geçilecek kuru bir iddiadan öteye geçemez. Oysa askeri ve silahlı gücü olan bir devlet yetkilisinin tehdidi bundan çok daha fazlasını ifade etmektedir. Allah Teâlâ birçok ayette sadece kendisinden korkulması gerektiğini beyan etmiştir. “O halde yalnız benden korkun” şeklinde buyurulması, kuru bir tehdit değildir. “Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır.”⁹⁰ Allah’tan ona ve büyüklüğüne yaraşır şekilde korkup sakınmak gerekir. Çünkü Allah (c.c.) hem dünyada hem de ahirette tek mutlak hükümdardır.

⁸⁷ ez-Zümer 39/36.

⁸⁸ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XII, 260.

⁸⁹ el-Bakara 2/137.

⁹⁰ Hûd 11/107.

Tarih boyunca dünyanın değişik yerlerinde sözü dinlenen yönetici ve krallar olmuştur. Ama her beşer gibi onlar da bir gün eceli gelip ölecekleri için gerçek manada hüküm sahibi sayılmazlar. Oysa Allah (c.c.) ölümsüz ve ebedî olduğu için dünyada da ahirette de yalnızca onun sözü geçecektir. Herkesin amellerinin karşılığını bulacağı günün tek sahibi O'dur. *“Bugün hükümler kimindir? Kahhâr olan tek Allah'ındır.”*⁹¹

Bazen aynı ayet içerisinde “havf” ve “emn” kelimelerinin birbiriyle zıt anlamda kullanıldığı da görülür. “Kureyş de, kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve onları korkudan emin kılan bu evin (Kâbe'nin) Rabbine kulluk etsinler.”⁹² Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmak üzere ordusuyla Mekke'ye gelip de Ebabil kuşları ile yok edilmesinden sonra, Arap Yarımadasında ticaret için dolaşan Kureyş kervanlarına artık bedeviler saldıramıyordu. Ayet bunu Mekkelilere hatırlatıp Allah'a karşı kulluk görevlerini yerine getirmelerini, şirkten vazgeçmelerini emretmektedir. Bu ayette olduğu gibi bazen Allah, fazlı keremi ve rahmeti sebebiyle hidayete vesile olsun diye zalim ve kâfirleri de korkudan emin kılar.

Havf sözcüğünün müştaklarından biri olan “tehvif” kelimesinin geçtiği şu ayette, Allah Teâlâ önceki peygamberlerin gösterdiği mucizeleri gerçekleştirme işinin sebebini açıklamaktadır.

وَمَا مَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأُولُونَ وَآتَيْنَا مُوسَى النَّاقَةَ

مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا

*“Bizi, (Kureyş'in istediği) mucizeleri göndermekten, ancak, öncekilerin onları yalanlamış olması alıkoydu. (Nitekim) Semûd kavmine o dişi deveyi açık bir mucize olarak verdik de onlar bu yüzden zalim oldular. Oysa biz mucizeleri sırf korkutmak için göndeririz.”*⁹³

⁹¹ el-Mü'min 40/16.

⁹² Kureyş 106/4.

⁹³ el-İsra 17/59.

Zemahşerî'ye göre, “Kureyş’in Hz. Peygamber’den istediği Safa tepesini altına çevirmek, ölüleri diriltmek gibi mûcizeleri göndermekten bizi alıkoyan, Âd, Semûd kavmi gibi önceki milletlerin mûcizeleri gördükten sonra iman edeceklerini söylemelerine karşılık, peygamberlerine inanmamaları ve bunun sonucunda onların azabı hak edip köklerinin kazınması ve tarih sahnesinden silinmiş olmalarıdır.”⁹⁴ Çünkü Allah’ın yasası uyarınca, bu mûcizeler gösterildiği halde yine de inkârda direnirlerse –ki zaten bu isteklerinde samimi değillerdi– o takdirde hak ettikleri ceza hemen verilecekti. Nitekim eski bir Arap toplumu olan Semûd kavminin istedikleri mucize gerçekleştiği halde, bir mucize olarak yaratılan ve kesinlikle zarar vermemeleri istenen deveyi boğazlamışlar, böylece Allah’ın buyruğunu tanımadıkları için cezalandırılmışlardır.⁹⁵

Ayette, Allah Teâlâ peygamberleri hissi mûcizelerle göndermekten vazgeçmesinin sebebini, önceki kavimlerin peygamberlerini yalanlayıp inkâr etmesi olarak göstermiştir. Demek ki, te’dibe yaramayan azap ve imtihanın terkedilmesinin kulların maslahatına olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ayette korkutma manasına olan “tehvîfâ” ifadesinin kullanılması, siyak ve sibakın gerektirdiği bir durumdur. Yoksa mûcizelerin inzâr ile beraber tebşir (müjdeleme) için olması esastır. Çünkü Kur’ân’ın mesânî üslûbunda asıl olan, cehennem ve azabının zikrolunduğu yerlerde cennet, rahmet ve bağışın da akabinde getirilmesidir. Burada böyle olmadığını görmekteyiz. Zira olağanüstü bir olay olan mucizeye tanıklık ettikten sonra, hala peygamberine inanmayan bir topluluğun azapla korkutulmasından dolayı bu ayette sadece “korkutma” tabirine yer verilmiştir. Nitekim Semûd kavminin başka bir mucize olan ‘deve’ ile imtihanında böyle olmuştur.

Allah Teâlâ Semûd kavmine Salih Peygamber’i elçi olarak göndermişti. Kendisinden mucize istediler. Allah ona çok güzel bir dişi deve gönderdi. Bu devenin otlaklarda serbestçe dolaşması, belli

⁹⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 630.

⁹⁵ Bk. el- A’râf 7 /73-79; Hüd 11 /61-68.

bir günde sulanması,⁹⁶ deveye kimsenin kötülük etmemesi emredildi diyen Taberî, “Kudar b. Sâlif adında birisi, Hz. Salih’i (a.s.) yalanladı. Sonra deveyi kestiler. Allah, onların memleketlerini başlarına yıktı ve onları helâk etti Ama bunu yaparken;

وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا

“O, yaptığının sonucundan korkacak değildir.”⁹⁷

Allah (c.c.) verdiği cezanın sonucundan, acaba sonunda bir zarar veya sorumluluk gelir mi? diye endişe edecek değildir “O, sonunda yaptıklarının hesabını vermeğe mecbur olan fani hükümdar ve hâkimlere benzemez. Çünkü “O yaptığından mesul olmaz.”⁹⁸ ayetinde belirtildiği gibi O’nun üstünde onu sorumlu tutacak, ona zarar verebilecek hiçbir kuvvet ve kudret yoktur.⁹⁹

İnkârcıların hissî mucize isteklerine karşılık Kur’ân’da sürekli Hz. Peygamber’in beşerî özelliklerine, gaybı bilmediğine, kendisine bildirilen hakikatleri duyurmakla görevli olduğuna vurgu yapılmıştır. İman etmek istemeyenlere bu tür olayların fayda vermediğine dikkat çekilmiş, akıl ve sağduyu sahibi kimseler için mucize olarak Kur’ân’ın yeterli sayılacağı belirtilmiştir. “Kendilerine okunan kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmedi mi? Şüphesiz bunda inanan bir kavim için bir rahmet ve bir öğüt vardır.”¹⁰⁰ Eğer Hz. Peygamber (a.s.) de müşriklerin istedikleri bu nevi mucizeleri göstermiş olsaydı, onlar da eski kavimler gibi iman etmeyip helâk edileceklerdi. Ayetin sonunda bu şekilde helâk edilen Semûd kavmine değinilmesi, aynı akıbete düşür olma konusunda müşrikler için açık bir tehdittir. Müteakip ayette (İsrâ 17/60) apaçık mucizeleri gösterme sebebi,

⁹⁶ eş-Şuarâ 26/ 155.

⁹⁷ eş-Şems 91/ 15.

⁹⁸ el-Enbiya 21/23.

⁹⁹ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003, XXIV, 448 ve 452.

¹⁰⁰ el-Ankebût 29/51.

azgınlığın kalbine korku salmak (**nühavvifühüm**) olarak ifade edilmiştir.

Netice itibariyle Kur'ân'da "havf" ile kastedilen korku, kalbin duymuş olduğu yakıcı bir ıstırap şeklinde insanın içinde beliren, ruhu rahatsız eden, kişiyi devamlı teyakkuz halinde tutan, dış belirtilerine nispetle daha çok gönülde tesirini gösteren bir korku türüdür. Dünyevî korku ve kaygıları, azap korkusu, ahiret kaygısı, günah işleme endişesi gibi dinî kaygıları ifade etmektedir."¹⁰¹

3. Kur'ân'da Haşyet(حَشِيَّة)

"Haşyet kelimesinin karşılığında lugatlarda havf kullanılmıştır. İsmi Tafdil vezni "ehşâ" en çok korkan anlamındadır. هذا المكان أخشى: "Bu mekân en korkulan yerdir."¹⁰² Haşyet, havftan daha üstündür. O havfin en şiddetlisidir. Arapların شَجْرَةَ حَشِيَّةٍ: "Kuru bir ağaç" sözünden alınmıştır. Havf ise kendisinde hastalık bulunan deve için حَوْفَاءَ şeklinde söylenir. Dolayısıyla bu bir noksanlıktır. Havf cinsdir diğerleri nevi (türdür). Her haşyet, havfdır ama her havf, haşyet değildir. Onun için haşyet, Allah'tan korkmaya tahsis edilmiştir. وَخَشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ. "Rablerine saygıda kusur etmeyen, hesabın kötüsünden korkan kimselerdir."¹⁰³

Haşyet kelimesinin bilgi ile ilişkisi için Ragıb el-İsfehânî, "Saygıyla karışık bir korku olan haşyet, daha ziyade kendisine saygı duyulan varlık hakkındaki bilginin bir ürünü olarak ortaya çıkar."¹⁰⁴ demektedir.

وَلَقَدْ خَشِيتُ بَأْنَ مَنْ تَبِعَ الْهُدَى سَكَنَ الْجَنَانَ مَعَ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ (ص)

¹⁰¹ Gezgin, *Adı Geçen Makale*, 45.

¹⁰² İbn Manzûr, *Lisân*, 921.

¹⁰³ er-Ra'd 13/21; Süyûtî, Celaleddin, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an* (thk. Mustafa Şeyh Mustafa), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts., 413.

¹⁰⁴ Ragıb el-İsfehânî, *Müfredât*, 155.

“Ben bildim/ümid ederim ki hidayet yoluna tabi olan kimse cennetlerde Peygamber Hz. Muhammed (s.a.) ile beraber ikamet edecektir.”¹⁰⁵

Nitekim *“Ben Allah hakkında sizden daha çok bilgiye sahibim ve benim haşyetim sizinkinden daha fazladır”¹⁰⁶* hadisinde bu mana vurgulanmıştır. *حَشِيَ* fiili *على* harfî cerri ile kullanıldığı zaman, *“kaygılanmak, tedirgin olmak, kaygı”¹⁰⁷* anlamlarına gelmektedir.

Bazıları şöyle demişlerdir: *خشيت زيدًا*: “Zeyd’den haşyet duydum” (korktum) denilir; oysa *خشيت ذهاب زيد*: “Zeyd’in gitmesinden haşyet duydum (korktum) denilmez. Böyle denilirse, asıl anlamına göre değildir, ancak haşyetin havf yerine kullanılmış olmasından dolaydır. Bazen birbirine yakınsa, bir kelime diğeri yerine kullanılabilir.¹⁰⁸ *يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ* *“Onlar, yüceler yücesi bildikleri rablerinden korkar, kendilerine buyurulanı yerine getirirler.”¹⁰⁹* ayetinde ince bir nükte vardır. Meleklerin yaratılışı ve gücünden bahseden *عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ* *“Onun başında acımasız, güçlü melekler vardır.”¹¹⁰* ayetinde ifade edilen kuvvetlerine rağmen, onlar yine de Allah’ın gücü yanında zayıftırlar.”¹¹¹

Havf ile haşyetin farkına işaret eden Askerî, *“havf, çirkinlikle ya da çirkinliği terkle ilgilidir. Yine, خِفْتُ الْمَرَضَ* : *“Hastalıktan korktum”* denilir. Haşyet ise, sevilmeyen şeylerin kendisinden değil, onlara sebep ve kaynak olan varlıklardan korkmaktır. Haşyet, kötülüğün bulunduğu yerle ilgilidir ve kötülüğün kendisinden korkmak, haşyet

¹⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, 839; İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 184.

¹⁰⁶ Buhârî, *Nikâh* 1; Müslim, *Nikâh* 5.

¹⁰⁷ Cevherî, *Sihah*, VI, 2327; İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 184; İbn Manzûr, *Lisan*, XIV, 228; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 326.

¹⁰⁸ Askerî, *el-Furûk*, 236.

¹⁰⁹ en-Nahl 16/50.

¹¹⁰ et-Tahrîm 66/6.

¹¹¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 414.

diye isimlendirilmez. Bu nedenle ayette, “*Rablerine haşyet duyarlar*”¹¹² şeklinde buyurulmaktadır. Şayet, “Yüce Allah, ben senin, *İsrail Oğullarının arasına tefrika düşürdün*’ demenden *koktum (haşyet duydum)*”¹¹³ buyurmadı mı?” denilecek olursa biz de, “Hz. Harun, ayrılığa yol açacak olan sözden haşyet duydu ve bir şeye yol açan onu yapan konumundadır” deriz. Hz. Mûsâ (a.s.) Tûr Dağı’na vahiy almaya gittiğinde kavminin başına gözcü olarak bıraktığı kardeşi Harun (a.s.) ile buzağıdan heykel yapıp “Sizin tanrınız budur, Musa onu Tur Dağı’nda aramaya gitti” diyen Sâmirî’ye engel olamayışıdır. Harun (a.s.) onlara müdahalede bulunsaydı, kendi tarafını tutan İsrail oğulları ile Samirî’nin yanında yer alanlar arasında ayrılık çıkıp birbirlerini telef etmelerinden çekinmişti. Onun için Mûsâ’nın (a.s.) dönmesini beklemiştir.

Haşyet ile havfin birbirini kapsayıp kapsamaması konusunda ise Askerî şöyle der: “Haşyet, havftan daha özeldir. Haşyet, hoşlanılmayan şeylerin kendisinden değil de onlara sebep ve kaynak olan varlıklardan korkmaktır. Havf daha genel, haşyet daha hususî bir mana ifade etmekte olup her haşyet havf dairesine girdiği halde, her havf haşyet değildir. Cenab-ı Hak’tan hem havf, hem haşyet duyarız, ama azabından sadece havf ederiz. Zira Allah bize azap edebileceği gibi affetmesi de mümkündür. İnsanın bu ikisi arasındaki kaygı ve tereddüdünü anlatmakta havf kelimesi kullanır.”¹¹⁴

Ragıb el-İsfehânî, ta’zimle/saygıyla birlikte bulunan bir korku türü olan, “haşyet” kelimesindeki korkunun kaynağının ilim olduğunu, dolayısıyla bir şeyin büyüklüğünü bilerek ondan duyulan korkuyu ifade ettiğini belirterek, “*Kulları içinde ancak âlimler, Allah’tan (gereğince) korkar*”¹¹⁵ ayetinin delâletiyle Allah’ı hakkıyla tanıyan âlimlere mahsus olduğunu belirtir.”¹¹⁶ Marifete yakın bir korkudur. “*Allah’ın kulları arasında O’nu en iyi bilenlerin O’ndan*

---

¹¹² er-Ra’d 13/21.

¹¹³ Tâ hâ 20/94.

¹¹⁴ Askerî, *el-Furûk*, 236.

¹¹⁵ Fâtır 35/28.

¹¹⁶ Râgıb el-İsfehânî, *Müfredât*, 155.

en çok haşyet duyanlar” olduğunu bildiren hadis-i kudsîde¹¹⁷ haşyetle bilgi arasındaki bu ilişki özellikle vurgulanmıştır. Bazılarına göre haşyet, havfin en şiddetli şeklidir. Bazılarına göre de korkan kuvvetli de olsa korkulan varlık azamet sahibi ise, korku haşyet ile; korkulan varlık basit bir şey de olsa korkan güçsüz ise, korku havf ile ifade edilir.”¹¹⁸

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), “Havf, nefes aldığın yerde sonunun geleceğini beklemektir. Kalbin korkulan şeyi düşünmesinden kaynaklanan endişe ve ıstıraptır. Hükümlerin kaynaklarını bilme kuvvetidir. Korkunun sebebi budur. Denilmiştir ki havf; hoşlanmadığı bir şeyle karşılaşacağını hissettiğinde kalbin korkmasıdır. Haşyet ise, korkudan daha özeldir. Allah’a saygı duyan âlimlere mahsustur. Havf, hareket; haşyet ise büzüşmek, içe kapanmak ve hareketsizliktir. Düşman, sel vb. şeylerle karşılaşan için iki durum söz konusudur: Birincisi, ondan kaçmaktır ki, korku halidir. İkincisi ise, onun ulaşamayacağı bir yerde karar kılıp yerleşmektir ki, o da haşyettir. Heybete gelince, saygı ve hürmetle orantılı bir korkudur. Çoğunlukla muhabbet ve marifetle birlikte olur. İclal ise sevgiyle ilintili bir ta’zimdir. Havf, mü’minlerin hepsi, haşyet, Allah’ı tanıyan âlimler için; heybet sevenler, iclal ise, yakınlaşanlar için söz konusudur”¹¹⁹ demiştir. Peygamber’in (a.s.) buyurduğu gibi, bilgi ve ma’rifet miktarınca havf ve haşyet olur: “*Ben Allah hakkında sizden daha çok bilgiye sahibim ve benim haşyetim (bir rivayette havf) sizinkinden daha fazladır.*”¹²⁰ “*Siz benim bildiklerimi bilseydiniz, az güler çok ağlardınız.*”¹²¹

Havf ile haşyet arasında bir karşılaştırma yapan Fîrûzâbâdî, “Havf duygusu sahibini kaçma, uzaklaşma ve terk etmeye yöneltir. Haşyet sahibi ise, çareyi ilmine sarılmakta bulur. Onların durumu, tıp

¹¹⁷ Dârimî, Mukaddime, 34.

¹¹⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, X, 141; Süyûtî, *el-İtkân*, 414; Lütfullah Cebeci; *Kur'an'a Göre Takva*, Seha Neşriyat, İstanbul 1985, 21.

¹¹⁹ İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsuddîn el-Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1983, 549.

¹²⁰ Buhârî, Nikâh, 1; Müslim, Nikâh, 5.

¹²¹ Buhârî, Hüsûf, 2.

hakkında hiç bilgi sahibi olmayanla mahir bir doktorun durumu gibidir. Birincisi perhiz ve yemekten kaçınmaya çalışırken, doktor olan ise bilgisiyle elde ettiği ilaçlarla tedavi uygular” der.¹²² Ebû Hafs: “Havf, kapısından kaçanları kendisiyle düzelttiği Allah’ın kırbacıdır. Kalbin barındırdığı hayır ve şerri kendisiyle fark ettiği bir kandildir. O’ndan korkan herkes, yine Allah azze ve celleye sığınır. Haif (korkan), Rabbinden kaçıp yine Rabbine sığınır.” Ebû Süleyman (ö.215/830) der ki: “Korku bir kalpten ayrıldığında o ancak harap olur. Korku kalpte yerleştiği zaman, oradaki şehvet mevzilerini yakar, dünyayı oradan uzaklaştırır.” Zünnûn (ö.245/859): “İnsanlar korku taşıdıkları sürece doğru yoldadırlar. Korku onlardan gittiğinde yollarını kaybederler. Havf, bizzat amaç değildir, aksine onun dışındaki vesilelere yönelmek için bir araçtır. Bundan dolayı korkulan şeyin yok olmasıyla o da yok olur. Zira cennet ehli için hiçbir korku ve üzüntü yoktur”¹²³ der.

Cürcânî: “Haşyet, gelecek zamanda kötü bir şeyin olacağını beklemek veya ummak sebebiyle kalbin acı duymasıdır. Bu acı bazen kulun kendi içindeki gizliliklerden (kendi işlediği günahlardan, Allah’ın yasaklarını ihlal etmesi sebebiyle) hissedilir. Bu kimi kez de Allah’ın celal ve heybetini bilmek sebebiyle olur. Peygamberlerin haşyeti bu kabildendir.”¹²⁴ der.

Ebû Ali Dekkâk (ö.412/1021), وَخَافُونَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ “Yalnızca benden korkun”¹²⁵ ayetine dayanarak havfı imanın إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ “Allah’tan kulları içerisinde ancak âlimler derin saygı duyar”¹²⁶ ayetini delil göstererek haşyeti de ilmin şartı olarak kabul etmiştir.¹²⁷ Elmalı’lı M. Hamdi Yazır (1878-1942) ise, “Haşyet,

¹²² Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 546.

¹²³ İbn Kayyim, *Medâric*, 549.

¹²⁴ Cürcânî, *Ta’rifât*, 98.

¹²⁵ Âl-i İmrân 3/175.

¹²⁶ Fâtır 35/28.

¹²⁷ Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, *er- Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Dâru’l-Kütübî’l-Hadîse, 1966, 100.

mutlak ürküntüden ibaret bir korku değil, muhabbet ve ta'zim ile beraber olan saygılı bir korkudur. Taatte hüsn-i mutlaka lâyük ihšana yaklaştıracak yüksek bir aşk heyecanı uyandıran güzel bir halet-i ruhiyedir.”¹²⁸ demiştir.

حشية kelimesi türevleriyle birlikte Kur'ân'da kırk sekiz yerde geçmektedir. Haşyetin korku anlamının yanı sıra saygı anlamında kullanıldığı ayetlerde şöyle bir fark göze çarpmaktadır: İnsanlara yönelik olanlar için korku daha belirgin bir vasıf iken, Allah'a karşı olanlar için saygı daha ağır basmaktadır.

Haşyetin havf ile müteradif olup olmadığı konusunda ise şunlar söylenmiştir. Havf manasında (müteradif) kullanılan kelimeler, doğrudan veya her zaman korku anlamını ifade etmez. Bu kelimelerin, lazım melzum ve sebep müsebbep ilişkisi dâhilinde korku anlamını ifade ettiği durumlar da vardır. Başka bir ifadeyle bu kelimeler, bulunduğu siyaka ve failinin değişmesine bağlı olarak korku anlamı ifade ederler. Süyûfî (ö.911/1505)'ye göre, lügatçiler müteradif zannedilen havf ve haşyetin arasında neredeyse bir fark bulamamışlardır. Haşyet, havftan daha üstündür. O havfin en şiddetlisidir. Havf, daha genel, haşyet daha hususî bir mana ifade etmektedir. Her haşyet havfdır ama her havf, haşyet değildir. Onun için haşyet, Allah'tan korkmaya tahsis edilmiştir. Böyle kimseler, *“Rablerine saygıda kusur etmeyen, hesabın kötüsünden korkan kimselerdir.”*¹²⁹ şeklinde övülmüşlerdir.¹³⁰ Havf cinstir, diğerleri nevi (türdür). Haşyet saygı eşliğinde olan, insana kuvvet ve değer kazandıran korkudur. Onun için gerçek huşû sahipleri, Allah'tan haşyet eden âlimlerdir denilmiştir. *“Kulları içinde ancak âlimler, Allah'tan gereğince korkar.”*¹³¹ ayetindeki anlam budur. Peygamberler, Allah'tan başka kimseden korkmadıkları için risalet görevini bihakkın yerine getirirler. *“O*

¹²⁸ Yazır, *Hak Dini*, IX, 366.

¹²⁹ er-Ra'd 13/21.

¹³⁰ Süyûfî, Celaleddin, *el-İtkân*, 413.

¹³¹ Fâtır 35/28.

peygamberler ki, Allah'ın gönderdiği emirleri duyururlar, Allah'tan korkarlar ve O'ndan başka kimseden korkmazlar."¹³² Çünkü peygamberler ve onların gerçek varisleri âlimler, saygı ihtiva eden korkuya sadece Allah karşısında bürünürler. Diğer taraftan zayıf yaradılışlı olan insanoğlu, aniden kapıldığı korku için kınanamaz. Tûr Dağı tarafında gördüğü ateşten ailesine getirmek için oraya gelen Hz. Mûsâ'ya (a.s.) Allah Teâlâ tarafından şöyle nida edilmiştir: *"Asânu at! (Mûsâ asâsını atıp) onu yılan gibi hareket eder görünce, dönüp ardına bakmadan kaçtı. (Allah şöyle dedi): "Ey Mûsâ korkma! Benim katımda peygamberler korkmazlar."*¹³³

Yılan ya da vahşi bir hayvandan korkmak gibi insanın kapıldığı bazı korkular fitrî olduğu için, Hz. Mûsâ'nın (a.s.) da ilk anda böyle bir tepki vermesi normal karşılanabilir. Bu tür korku, tehlikeler karşısında kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkan temel bir duygu türü olup, en erken dönemlerde görülür ve insanın kendi varlığını koruma güdüsüne dayanır. Ancak Allah (c.c.) kendisine nida ederek, bunun hakikatte korkulacak bir şey olmadığını ve Hz. Mûsâ'yı bürüyen korkunun saygıdan kaynaklanmadığını, insan tabiatındaki hilkat zayıflığı sebebiyle tilkaî (kendiliğinden) olarak meydana geldiğine işaret etmiştir. Dolayısıyla ona verilen "korkma" emri bu merhaleden sonraki zaman dilimi içindir. Allah Teâlâ, peygamberleri Mûsâ (a.s) ve Harun'a (a.s) risâlet görevlerini tebliğ ederken Firavun'a yumuşak, nazik söz söylemelerini, onu kızdıracak ve nefretini çekecek söylemlerden uzak durmalarını emretti. *"Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar."*¹³⁴ Başka ayetlerde de Mûsâ'ya *"Haydi, Firavun'a git! Çünkü o azmıştır. Ona de ki: İster misin (küfür ve isyanından) temizlenesin? Seni Rabbine iletayim de ona karşı derinden saygı duyup korkasın!"*¹³⁵ şeklinde tebliğde bulunmalarını emretti.

---

¹³² el-Ahzâb 33/39.

¹³³ en-Neml 27/10.

¹³⁴ Tâha 20/44.

¹³⁵ en-Nâziât 79/17-19.

Diğer taraftan Hz. Mûsâ ve Hz. Harun, Firavuna tebliğde bulunup Allah'tan korkması ve öğüt almasını sağlamaları için Allah'tan emir almışlarken, kendileri de Firavunun öfkesinden ve taşkınlığından korkmaktadırlar. “*Dediler ki: Rabbimiz! Doğrusu biz, onun bize aşırı derecede kötü davranmasından yahut iyice azmasından endişe ediyoruz. Buyurdu ki: Korkmayın, çünkü ben sizinle beraberim; iştir ve görürüm.*”¹³⁶ Firavunun takınması arzu edilen korku, Allah'a karşı saygı gösterip kendisini arındırması olarak manevi bir korku iken; Mûsâ ve Harun'un Firavunun azgınlığından duydukları korku tamamen maddidir. Bu korku, Firavunun azgın bir diktatör olmasının yanı sıra, Hz. Mûsâ'nın Firavunun yanında iken bir Kıpti'yi yanlışlıkla öldürmesinden bahseden, *"Sizden korkunca da hemen aranızdan kaçtım. Sonra rabbim bana doğru karar vermeyi öğretti ve beni peygamberlerden biri yaptı."*¹³⁷ ayetindeki korkudur. Hz. Mûsâ (a.s), “Ben yanlışlıkla ölümüne sebep olduğum Kıptî yüzünden, beni takip edip üzerime hücum etmenizden korktuğum için şehirden kaçmak zorunda kaldım. Ondan sonra annemin himayesinde emîn bir şekilde, sebep olduğunuz zulümden dolayı sizin yanınızda iken, Rabbim beni güzel yetiştirip hikmet ehlinin ilmini bağışlayarak beni peygamber yaptı. Artık ben katil olayı veya başka bir şey için senden korkmuyorum, istediğini yapabilirsin” diyerek Firavuna meydan okudu.”¹³⁸

Risâlet'ten önce Firavundan korkan Hz. Mûsâ, peygamber olduktan sonra Allah'tan başka hiç kimseden korkmayıp, yanlışlıkla da olsa bir kişiyi öldürmüş olmasına rağmen onun huzuruna çıkmaktan çekinmemiştir. Çünkü peygamberler Allah'ın seçkin kulları olup şu ayette belirtildiği gibi Allah'tan aldıkları emirleri

¹³⁶ Tâhâ 20/45-46.

¹³⁷ eş-Şuarâ 26/21.

¹³⁸ Bikâî, İbrahim b. Ömer b. Ali b. Ebî Bekir, *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Ayâti ve's-Suver, Dâru'l-Kitabi'l-İslâmî, Kahire ts. XIV, 22.*

tebliğ hususunda O'ndan başkasından korkmazlar. “*O peygamberler, Allah'tan korkar ve O'ndan başka hiçbir kimseden korkmazlar.*”¹³⁹

İslâm'ı kabul eden kişi, imanın kendisine kazandırdığı meziyetle Yüce Yaraticıdan başkasından korkmaz. Çünkü o artık gerçek kudreti tanıyıp idrak etmiş, esas korkulması gerekenin kendisi gibi insan olanlar değil, aziz ve kahhar olan Allah Teâlâ olduğunun farkına varmıştır. İmanın halâvetini tadanlar artık bu uğurda başlarına gelecek her türlü sıkıntıya katlanırlar; mal ve canlarını Allah yolunda harcamaktan çekinmezler. Maide suresinde “müminlerin birbirlerine karşı alçak gönüllü, *kâfirlere karşı güçlü ve onurlu oldukları ve Allah yolunda cihad ederler*” şeklinde güzel vasıflarından bahsedildiği bir ayette, onların aynı zamanda hiçbir kınayıcının kınamasından korkmadıkları da ifade edilir.”¹⁴⁰

Diğer taraftan, Mekkeli müşriklerin anne ve babasını öldürmeleri karşısında diliyle inkâr ettiği için ağlayarak Resûlullah'ın yanına getirilen Ammar'ın (r.a.) gözyaşlarını silen Hz. Peygamber, “Seni zorlarlarsa yine onların istediğini söyle” diye onu teselli etmiştir. Ammar'ın (r.a.) durumu üzerine şu ayet nazil olmuştur. “*Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah'tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.*”¹⁴¹ Bu ayetle “İkrah-ı Mülci”¹⁴² karşısında dil ile inkâr etmeye cevaz verilmiştir. Çünkü Ammar'ın gözü önünde anne ve babası katledilmiş, kendisi de öldürülme ya da bir uzvunun kesilmesi korkusunu bizzat yaşamıştır. Böyle bir korku gerçek bir zorlamadır. Bu durumda kalben akidesini değiştirmeden diliyle inkâr ettiğini söylemek gerçekte küfür değildir. Zira insan fıtraten zayıftır, tehlikeler karşısında kendi varlığını

---

¹³⁹ el-Ahzâb 33/39.

¹⁴⁰ el-Mâide 5/54.

¹⁴¹ en-Nahl 16/106.

¹⁴² İkrah-ı Mülci: İtlâf-ı nefis (öldürme), kat'ı uzuv (bir organı kesme) yahut bunlardan birine götüren şiddetli darbe ile yapılan zorlamadır. (Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1991, II, 150.

koruma güdüsüne sahiptir. Benzer durumlarla karşılaşan Müslüman, dilerse Allah'ın kendisine hediye ettiği bu ruhsatı kullanabilir.

4. Havf ve Haşyet Kavramlarıyla Karşıt Anlamlı Lafızlar

Kavram çalışmalarında kelimelerin sözlük anlamlarının ötesini ve arka planını görebilmek için çalışılan kavramla anlam yakınlığı olan kavramlar ve zıt anlamlı sözcükler araştırılarak, kavram ve terkiplerin tahlilini zıtları ile birlikte ele almak gerekir. Böylece bu kavram daha net ortaya konulup, konu Kur'ân bütünlüğü içerisinde ele alınmış olur.¹⁴³ İşte biz de bu sebeplerden ötürü, çalışmamızda havf ve haşyetle zıt anlamlı kavram olarak **Emn** ve **Recâ**¹⁴⁴ kavramına da yer vermeyi uygun gördük.

4.1. Emn (أَمْنٌ)

Eman ve emanet aynı anlamdadır. قَدْ أَمِنْتُ : “Güvendim” dediğinde “Ben emin” birisiyim anlamındadır. Emîn, özünde güvenilir olan, me'mûn ise başkaları tarafından güvenilir bulunandır.¹⁴⁵ “Kendimden başkasına güvendim” dediğinde güven (emn) ve emanetle aynı anlamdadır. Emn korkunun (havf), emanet hıyanetin zıddıdır. İman da küfrün zıddıdır ve tasdik ile aynı anlamdadır. Onun tersi de tekzîbdir. Bir topluluk ona inandı, diğeri ise yalanladı. أَمِنْتُهُ : “Ona güvendim” ve أَحَفَّتُهُ : “Onu korkuttum” şeklinde müteaddi olarak da kullanılır. Kur'ân'da ayet-i kerimede وَأَمِنْتُهُمْ مِنْ خَوْفٍ : “Onları korkudan emin kılan”¹⁴⁶ şeklinde gelmiştir.¹⁴⁷

İbn Sîde, “Emine” (أَمْنٌ), “korcu” (خَوْفٍ) 'ın tersidir” ve “emn” kökündendir demiştir. أَمَنَةٌ “emenetün” de aynı köktendir.

¹⁴³ Mustafâ Müslim, *Mebâhis*, s. 58; Dumlu, *İbn Teymiye ve Konulu Tefsîr*, 86.

¹⁴⁴ Danavî- Malik, *Mu'cemu'l-Müterâdifât ve'l-Ez-Dâd*, 245.

¹⁴⁵ Askerî, *el-Furûk*, 223.

¹⁴⁶ Kureyş 106/4.

¹⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, 140.

Başka bir ayette ise, *إِذْ يُعَثِّبِكُمُ النَّعَاسَ أَمَنَةً مِنْهُ*, “*Hani (Allah) kendi tarafından bir güvenlik olarak sizi hafif bir uykuya daldırıyor...*”¹⁴⁸ şeklinde gelmiştir. Mesihin nüzûlü ile ilgilibir hadiste *تَقَعُ الْأَمَنَةُ فِي*

الأرض : “Yeryüzü güvenle dolar.” Yeryüzünün güvenle dolacağı, hiçbir insanın ve hayvanın korku duymayacağı kastediliyor. Başka bir hadiste ise; “Yıldızlar gökyüzünün güvencesidir. Yıldızlar kaybolunca gökyüzünden va’dedilen azap gelir. Ben de ashabım için güvenceyim. Ben gidince ashabımın başına gelecekler gelir. Ashabım da ümmetim için güvencedir. Ashabım gidince de ümmetimin başına gelecekler gelir.”¹⁴⁹ Gökyüzünden va’dedilenden kasıt, onun yarılması ve kıyametin kopmasıdır. Yıldızların gitmesinden onların dürülüp yok olması kastediliyor. Ashabın ve ümmetin başına geleceklerden kasıt ise, fitne ve iç karışıklıklardır.

“*Bu güvenilir beldeye*” *وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ* aynı anlamdadır. *ve رَجُلٌ أَمِينٌ* (Mekke) *yemin olsun.*”¹⁵⁰ ayetinde bu anlamda kullanılmıştır.”¹⁵¹

Cevherî, “Güvenilir kişiye emîn denilir. Şairin dediği gibi *لَا أُخَوِّنُ* Ahmet Nair, “Güvendiğim kişiye (emîn ya da me’mûn) ihanet etmem.” Ayette *إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ* “*Allah’a karşı gelmekten sakınanlar ise güvenli bir yerdedirler*”¹⁵² şeklinde geçmektedir. Gaillesinden insanların korkmayıp emin oldukları kişiye *رَجُلٌ أَمَنَةٌ* denir. Lihyânî, “Kendisinden her duyduğunu tasdik edip onu yalanlamayan” anlamında “Güvenebileceğim bir dost bulamadım” demiştir. “Mü’temen” güvenilen adam demektir. Bir hadiste *الْمَوْدِدُ الْمُؤْتَمَنُ* “*Müezzin güvenilir kişidir.*”¹⁵³ Yani insanların namazları ve oruçları

¹⁴⁸ el-Enfal 8/11.

¹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 335 (19566).

¹⁵⁰ el-Enfal 8/11.

¹⁵¹ İbn Manzûr, *Lisân*, 140.

¹⁵² ed-Duhân 44/55.

¹⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV, 485.

konusunda güvenilecekleri emin kişidir. الْمَجَالِسُ بِالْأَمَانَةِ “Meclisler emniyettedir”¹⁵⁴ hadisi de aynı anlamdadır. İbn Abbas’ın rivayet ettiği bir hadis-i şerifte ise, “İman güvenilir olmaktır, güvenilir olmayanın imanı yoktur”¹⁵⁵ buyurulmuştur.

Mü’min isminin Allah’a iman eden insanlara sıfat olmasının güven kavramıyla alakasını ifade eden bir hadis-i şerifte Resûlullah (s.a.): لَا يَأْمَنُ جَارُهُ بَوَائِقَهُ “Komşusu zararlarından emin olmayan kimse iman etmiş olamaz”¹⁵⁶ diye buyurmuştur. Hadiste geçen “bevâik” aniden gelen ve zarar veren, helâk eden şey demektir.

Emn, korkunun zıddı olarak güvenilir olmak anlamında Kur’ân’da birçok ayette yer verilen bir kavramdır. “Ayrıca şu ayette de kelime anlamları arasında yer alan “hıyanet”in zıddı anlamında kullanıldığı görülmektedir: فَإِنْ مِنْ بَعْضِكُمْ بَعْضًا فُلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ “Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu emaneti yerine getirsin”¹⁵⁷ Yani kendisine bir şey emanet edilen onu sahibine versin demektir.”

4.2. Recâ (رَجَا)

“er-Recâ, الرَّجَاءُ: Yeisin zıddı olup ummak (emel) demektir. er-Recâ’nın ilk akla gelen anlamı, ümitsizliğin zıddı olan beklenti ve emeldir. er-Recâ’, sonunda mutluluk olan şeyin meydana gelmesini gerekli gören zandır. Memdûd isimlerdendir. رَجَاوة şeklinde masdarının gelmesi, hemzesinin vav’a dönüştüğünü gösterir. İbnu’l-Arabî bir beytinde şöyle der:

عَدَوْتُ رَجَاءً أَنْ يَجُودَ مُقَاعِسُ وَصَاحِبُهُ، فَاسْتَقْبَلَانِي بِالْعَدْرِ

¹⁵⁴ Ebû Davud, Edeb, 37 (4869).

¹⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 135; İbn Manzûr, Lisân, 142.

¹⁵⁶ Buhari, Edeb, 29.

¹⁵⁷ el-Bakara 2/283.

“Mukais ve arkadaşının bana cömert davranacaklarını umarak erkenden yola çıktım, fakat beni ihanetle karşıladılar.”¹⁵⁸

“Recâ, ümit, emel, beklenti ve istek anlamına da gelir. رَجِيَّةٌ : Kendisinden umut edilen, umut anlamına gelirken; الرَّجْوُ ise önem vermek, özen göstermek manasında kullanılır. مأزُجُو : Aldırış etmem, önem vermem demektir. Ezherî: “رَجِيَّةٌ , رَجَاءٌ” manasındadır, Leys’den başkasının bunu dediğini işitmedim” demiştir. Fakat dehşete düşüldüğünde رَجِيَّةٌ denir. Recâ, korku anlamını da içerir. Recâ ve havf (ümit ve korku) birbirinin gereği olan durumlardır. Râci, arzu ettiği şeyin gerçekleşmesini ümit eden, elden kaçacak olmasından korkan kimsedir. Recâ, bir şeyin kenarı, yan tarafı anlamına gelir. Örneğin “recâ’l-bi’r” (kuyunun kenarı) denir. İnsan bir kuyunun başına geldiğinde henüz suya ulaşmasa da, ulaşma beklentisi ve inancı oldukça artar. Yavrulama vakti gelen deve için أُرِجَتِ النَّاقَةُ denir. Deve sahibi, yavrunun doğmasına ilişkin ümit beslemeye başladığı için böyle bir ifâde kullanılır. Yavrulama vakti gelen deve, henüz yavrusunu dünyaya getirmemiş olsa da, getirmesi neredeyse kesin gibidir. Recâ kelimesinin bu anlamları, ümit olgusunda, gerçekleşmesi istenen şeyler hakkında duyulan ve düşünülen durumu dile getirir. Yine recâ kelimesi, ümitlilik hâlinin sebep olduğu mutluluk ve rahatlama olgusunu da içerir. Ümîdin rahatlık vermesi gibi, insanı rahatlatması dolayısıyla kırmızı renge ercuvân denmiştir. Aynı şekilde recâ (umut) da ancak şekk ile birlikte olur.”¹⁵⁹

Recâ (ümit) ile temenni arasındaki farklar ise şunlardır: “Recâ (ümit), kalbin ileride olacak sevimli ve güzel bir şeye bağlanmasıdır. Korku, ileride olacak bir şey için olduğu gibi; ümit de ileride olması beklenen bir şey için olur. Recâ (ilâhî rahmeti ümit) ile kalpler hoş

¹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, 163, 309-312; Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 194.

¹⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, 163, 309-312; Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 194; Firûzâbâdî, *Besâir*, III, 45; Semîn el-Halebî, *Umdetü’l-Huffâz*, II,84-85.

olur ve ahiret nimetlerine yönelir. Ümit ile temenni arasında fark vardır. Boş temenni sahibine tembellik verir, onu ciddiyet ve gayret yoluna sevk etmez. Ümit sahibi ise tam aksine hareket eder, ulaşmak istediği şeyin gereği olan çaba ve gayreti gösterir. Ümit övülmüştür, boş temenni ise kötü görülmüştür.”¹⁶⁰

“Recâ kelimesi bir âyette, haklarındaki af ya da azap kararının Allah'a bırakılmış olan kimselerin durumunu anlatır. وَأَخْرُونَ مُرْجُونَ

(Sefere katılmayanlardan) لَأَمْرٍ لِلَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

diğer bir gurup da Allah'ın emrine bırakılmışlardır. O, bunlara ya azap eder veya tevbelerini kabul eder. Allah çok bilendir, hikmet sahibidir.”¹⁶¹

Kelimenin bu tarz kullanımı, Kur'ân'ın “recâ” ile anlatmaya çalıştığı ümitli olma durumunun, daha çok kulun Allah'a karşı olan tutumunu anlattığını gösterir. Recâ kelimesinden türetilen

ve bir âyette “ercâihâ” diye geçen ifâde, bir şeyin kenarında bulunmayı anlatır. وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا

“Melekler onun (göğün) etrafındadır.”¹⁶²

Ümit de bir şeyin kenarında olmayı dile getirir. Ümit edilen şeyin gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi de

mümkündür.¹⁶³

Recâ kelimesi bazı âyetlerde, bir şeyi bekletmek, geride bırakmak, anlamındadır. قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَبْعَثْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ

“Dediler ki: Onu ve kardeşini egle ve şehirlere toplayıcı görevliler gönder.”¹⁶⁴

“Kelimenin bu anlamını ümit olgusuyla ilişkilendirdiğimizde, ümit edilen şeyin hemen gerçekleşemeyebileceğini, gerçekleşmesinin zaman alabileceğini, beklemede kalabileceğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde recâ (umut) da ancak şekk ile birlikte olur. Şayet kişi fayda

¹⁶⁰ Kuşeyrî, *er- Risaletu'l-Kuşeyriyye*, 318.

¹⁶¹ et-Tevbe 9/106.

¹⁶² el-Hâkkâ 69/17.

¹⁶³ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'da Ümit-İman İlişkisi”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 18(2007), 4.

¹⁶⁴ eş-Şuarâ 26/36.

sağlayacağını kesin olarak biliyorsa, râcî (uman) olmaz.”¹⁶⁵ الرَّجُو ve الرَّجَاءُ bazen korku manasında kullanılabilir. İbn Sîde, الرَّجَاءُ korku (havf) manasındadır demiştir.”¹⁶⁶ Ferrâ ise, ‘Recâ’nın ancak olumsuz kullanıldığında havf manasına geldiğini’ söylemiştir. مَا رَجَوْتُكَ : “Senden korkmadım” (مَا خِفْتُكَ) denilebilir de, خِفْتُكَ yani رَجَوْتُكَ : “Senden korktum” diye söylenemez diyerek Ebû Züeyb’in şu beytini delil getirmiştir:

إِذَا لَسَعْتَهُ النَّحْلُ لَمْ يَزُجْ لَسَعَهَا وَخَالَفَهَا فِي بَيْتِ نُوبٍ عَوَاسِلِ

“Arı kendisini soktuğunda onun sokmasına aldırış etmeyerek kovana girdi ve balı aldı.”

Ferra, “Recâ, ancak nefy harfîyle birlikte kullanıldığında korku manasına gelir” görüşüne şu ayeti de delil getirmiştir: مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ

“Size ne oluyor da Allah için bir vakar (saygınlık) ummuyorsunuz?”¹⁶⁷ Yani Allah’ın büyüklüğünden korkmuyorsunuz.¹⁶⁸

Bazı müfessirler, وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ “Üstelik siz Allah’tan onların ümit edemeyecekleri şeyleri ummuyorsunuz”¹⁶⁹ ayetindeki تَرْجُونَ ifadesinin تَخَافُونَ “korkuyorsunuz” anlamında olduğunu iddia etseler de “recâ’nın” ancak olumsuz harfle beraber kullanıldığında “korku” anlamına geldiği görülmektedir. “Allah’ın (ceza) günlerinin geleceğini ummayanlar”¹⁷⁰ yani “Allah’ın günlerinden korkmayanlar” ve وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا “Bize

¹⁶⁵ Askerî, *el-Furûk*, s. 236.

¹⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, 163.

¹⁶⁷ Nûh 71/13.

¹⁶⁸ Ferrâ, *Meâni'l-Kur’ân*, III, 85.

¹⁶⁹ en-Nisâ 4/104.

¹⁷⁰ el-Casiye 45/14.

kavuşacaklarını ummayanlar”¹⁷¹ yani “Bize kavuşmaktan korkmayanlar” ayetlerinin bu anlamı desteklediği anlaşılmaktadır.”¹⁷² İnkârcıların Allah’tan ümitli olamayışları, bu konuda çektikleri yoksunluk, Kur’ân’da “lâ yercûne” kelimesiyle dile getirilir. Korku ve ümîdin insan ruhunda yan yana ve iç içe olmalarından dolayı recâ kelimesi hem korku hem de ümit anlamında kullanılmıştır.

Recâ ile bir konuda hırslı olmak anlamındaki tama’ arasında da fark vardır: “**Tam’** (طمع) kelimesi, öncelikli olarak ümit beklenen şeye karşı duyulan hırs, istek ve arzuyu dile getirirken; **Recâ** kelimesi, henüz gerçekleşmesi kesinleşmemiş, ama gerçekleşeceği sanılan duruma yönelik duygu ve düşünceyi belirtir. Bir başka deyişle “recâ”da zan söz konusudur. İnsanın beklentileri gerçekleşebileceği gibi gerçekleşmeyebilir de. Bir şeyin gerçekleşmesine yönelik ümit, o şeyin gerçekleşmemesi korkusundan bağımsız değildir. Bu yüzden recâ kavramına korku anlamı da yüklenmiştir. Recâ kelimesinin bu anlamları, ümit olgusunda, gerçekleşmesi istenen şeyler için duyulan ve düşünülen durumu dile getirir. Yine recâ kelimesi, ümitlilik hâlinin sebep olduğu mutluluk ve rahatlama olgusunu da içerir.”¹⁷³

Kesin bilinen bir şey için recâ kullanılmaz. “Recâ, sahibinin gerçekleşeceğinden şekk ettiği bir hayrın vukûu hususunda zann-ı galib ile zanda bulunmasıdır. Recâ, ilim ifade eden bir kelime değildir. Nitekim yakinen bilindiği için, *أُرْجُو أَنْ يَدْخُلَ النَّبِيُّ*, “Nebi’nin cennete gireceğini umuyorum” denilmez. Şayet ifade sahibi, birinin cennete gireceğini bilmiyorsa, “O’nun cennete gireceğini umuyorum” der. Recâ, “hayr konusunda emel”dir. Haşyet ve havf ise, “şer hakkında”dır. Çünkü her iki kelime de, korkulan ve umut edilen şey hakkında şekk ile birlikte bulunurlar. Oysa recâ,

¹⁷¹ el- Furkân 25/21.

¹⁷² İbn Manzûr, *Lisân*, 164.

¹⁷³ Kasapoğlu, “Kur’an’da Ümit-İman İlişkisi”, 159.

ancak umut edilen kaynağın cömertliği gibi umudu teşvik eden bir sebepten ya da bu sebebe bağlı başka bir unsurdan kaynaklanır.”¹⁷⁴

İnsan için en önemli dürtülerden biri olan ümit, aynı zamanda varoluşsal bir ihtiyaçtır. “Ümit etmek, henüz doğmamış bir gerçekliğe katılmak ve onun gelişimine katkıda bulunmaya hazır olmaktır. Ayrıca bu olay, kişinin yaşadığı süre içerisinde gerçekleşme bile, onun gerçekleşeceğinden kuşku duymamak da, ümit etme kavramının içerisine girer. Etkisiz olan ve bu durumunun bilincinde olan insan, ümit dürtüsü olmadan var olamazdı. Bununla birlikte ümit, temel erdemlerden birisidir, belki de içlerinde en önemli ve etkili olanıdır.”¹⁷⁵

Kur’ân’da, ümit olgusu Allah-insan ilişkisi bağlamında ele alınmış, insanın ölümden sonra güvenebileceği mutlak bir güce ihtiyacı olduğu sürekli vurgulanmıştır. Ayrıca insan, ümitlerini ölümlerle sona eren dünya hayatının dışına taşımak ister. “Mutlak mânâda insanın ümitlerini gerçekleştirecek, ölüm sonrası hayatta onu umutlu kılacak tek varlık Yüce Allah’tır. Bu gerçeklik, ümit olgusunu Allah-insan ilişkisinin temel unsurları arasına sokmuştur. Kur’ân’da Allah’ın rahmetini ümit etme, recâ kökünden türeyen fiillerle ifade edilmiştir.”¹⁷⁶

Tasavvufta recâ, “Kulun ilâhî rahmetin genişliğine bakması, rabbinin lütfunu kendine yakın hissetmesi, akıbetinin iyi olacağını düşünüp sevinmesi, celâli cemal gözüyle görmesidir.”¹⁷⁷ Hakkın fazl ve ihsanını görerek ve Kur’ân diliyle saydığı nimetlerini duyup bilerek, Allah’ın sevap ve rahmetinden ümitvâr olmaktır.¹⁷⁸ Recânın rehbet, rağbet, muhabbet, temenni, emn, havf, yeis gibi dinî ve

¹⁷⁴ Askerî, *el-Furûk*, 239.

¹⁷⁵ Freire, Paulo, *Yüreğin Pedagojisi* (çev: Özgür Orhangazi), Ütopya Yay., Ankara 2000, 38; Fromm, Erich *Yaşama Sanatı* (çev: Aydın Arıtan), Arıtan Yay., İstanbul 1997, 105.

¹⁷⁶ Kasapoğlu, “*Kur’an’da Ümit-İman İlişkisi*”, 156.

¹⁷⁷ Süleyman Uludağ, “*Recâ*”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2007, XXXIV, 502.

¹⁷⁸ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994, 222.

tasavvufî kavramlarla ilişkisi vardır. Sûfiler genellikle recâ ve havfî hal olarak kabul etmişlerdir.¹⁷⁹ “Havf ve recâyı biri diğerini gerektiren iki hal olarak gören Gazzalî, recâ sülûk ehlinin makamı, taliplerin halidir. Her mü'min havf ve recâ halini yaşayabilir. Kur'ân okuyan bir kimsenin azap ayetleri gelince korkması havf, rahmet ayetleri gelince ümitlenmesi recâ halidir” demiştir.¹⁸⁰

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm'de korku (havf), insanın Allah katındaki durumu hakkında hissettiği korku ve kaygıları ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır. **Havf**, Kur'ân'ın söz örgüsü içinde kalbin duymuş olduğu yakıcı bir ızdırap ile insanın içinde beliren, ruhu rahatsız eden, kişiyi devamlı teyakkuz hâlinde tutan, dış belirtilerine nispetle daha çok gönülde tesirini gösteren bir korku türüdür. Dünyevî korku ve kaygıların yanı sıra azap korkusu, ahiret kaygısı, günah işleme endişesi gibi dinî kaygıları da ifade etmektedir. Havf kavramı birkaç ayette Hz. İbrahim'in (a.s.) kendisini ziyarete gelen melekleri tanıyamadığı için hissettiği korkuyu, Hz. Mûsâ'nın (a.s.) Firavun ve sihirbazları karşısında kapıldığı korkuyu anlatmaktadır. Havf'ın açlık korkusu ve bununla imtihan edilme, savaştan, haksız yere adam öldürmekten korkma, Firavun'un kurduğu düzenin değişeceğinden korkması, önceki milletlerin başına gelen azaptan korkma, şeytan ve dostlarından değil, Allah'tan korkma gibi dünyevi korkuları ifade ettiği çeşitli ayetler de vardır. Uhrevî korkuları ifade ettiği ayetlerde ise kıyametin dehşeti ve Allah'a isyan etmenin kıyamette sebep olacağı azaba uğrama korkusu ve Allah'ın huzurunda hesap verme endişesi gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca iman edip ihsan ile Allah'a kulluk edenler, istikamet üzere olanlar, gizli ve açık olarak başa kakmadan kendilerine verilen rızıktan Allah yolunda infak edenler, Allah dostları ve cennetlikler için ahirette duyacakları herhangi bir korkunun olmadığı da bildirilmektedir.

¹⁷⁹ Uludağ, Süleyman, “Recâ”, *DİA*, XXXIV, 502.

¹⁸⁰ Gazzalî, *İhyâ*, VII, 246.

Saygıyla karışık bir korku olan **haşyet**, daha ziyade kendisine saygı duyulan varlık hakkındaki bilginin bir ürünü olarak ortaya çıkan çekinme, korkma ve tazimdir. Kur'ân'da meleklerin ve Allah'a inananların, O'nun azamet ve heybeti karşısında bilinçli bir şekilde duydukları derin bir saygıyı ifade eder. Kişinin marifeti nispetinde Allah'a karşı duyduğu saygıyı ifade eden haşyet kelimesinin, Fâtır suresinin "Kulları içinde Allah'tan ancak hakkıyla âlimler (saygı duyup) korkar" ayetinde bu anlamına işaret edilmektedir. Bazılarına göre haşyet, havfin en şiddetli şeklidir.

Havf kelimesi genel, haşyet ise özel bir anlam ifade etmektedir. Haşyetin Kur'ân'da geçim endişesi, ticaretin kesadı ve bunun getirdiği malının bitme korkusu, İsrailoğularının Firavun'a yakalanmaktan korkması, savaşmak ve insanlardan gelebilecek çeşitli felaketlerden korkmak anlamlarında maddî korkuları ifade ettiği ayetler vardır. Havfta olduğu gibi haşyet kavramında da görmediği hâlde Allah'a saygı duyup korkmak, dağların paramparça olduğu, taşların bile korkup yuvarlandığı Allah'ın azameti karşısında titremek, günaha, küfre ve azgınlığa düşmekten korkmak, yetimlerin hakkını yemekten korkmak gibi manevî korkuları ifade eden anlamlar vardır. Ayrıca babanın evladına evladın babasına fayda sağlayamayacağı kıyamet gününden ve orada kötü hesapla karşılaşmaktan korkmak gibi ölüm ve sonrası ile ilgili korkuların yer verildiği ayetler de bulunmaktadır. Bazı ayetlerde ise, peygamberlerin risalet görevlerini yaparken Allah'tan başka kimseden korkmadıkları ve cennetin Rablerine karşı derin saygı (haşyet) duyanlar için hazırlandığı bildirilmektedir.

İnsan fıtrata gereği daima bir ümit içerisinde yaşar. Her zaman umduğu şeylerle karşılaşmayınca da yeis ve ümitsizliğe kapılabilir. Bu duygular hayat boyu birbirini takip ettiği için, onların dengelenmesi insanın ruh sağlığını korumasına da yardım eder. Ümidin insan doğasındaki varlığı korkudan bağımsız değildir. Bu yüzden Kur'ân, Allah-insan ilişkisinde ümidin konumunu değerlendirirken onu korkuyla birlikte ele almıştır. İnanç açısından ideal bir mü'min kişiliği hedefleyen tasavvuf disiplini de Kur'ân'ın

önerdiği korku-ümit dengesine büyük önem vermiştir. İmanın sıhhatinin şartlarından biri de imanın korku ve ümit arasında bulunmasıdır. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de “*Sizi mutedil (vasat) bir millet kıldık.*” (el-Bakara 2/143) buyurur. Her konuda olduğu gibi havf ve recâ konusunda da mu'tedil olmak, dengeyi kaçırmamak gerekir. Mü'min için ideal olanın, hayatını sürdürürken havf hâlinin galip olması, ölüm anında ise Allah'ın geniş rahmetini düşünerek recâ hâline sahip olmasıdır. Ölüm döşeğindeki bir sahabiye de Peygamberimizin telkini, “*Bir kulun kalbinde (ümit ve korku) birleşti mi Allah o kulun ümit ettiği şeyi mutlaka verir ve korktuğu şeyden de onu emin kılar*”¹⁸¹ şeklinde olmuştur.

KAYNAKÇA

Âlûsî, Şihabuddin Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1997.

Askerî, Ebû Hilal, *el Furûk fî'l-Luga* (thk. Lecnetu lhyâi't-Turâsî'l-Arabiyyi), Mensûrati Dâri'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrut 1983.

Aydın, Hayati, *Kur'ân'da Psikolojik İkna (Özendirme ve Korkutma Temelli)*, Fecr Yayınları, Ankara, 2016.

el-Bikâî, İbrahim b. Ömer b. Ali b. Ebi Bekir, *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Ayâtî ve's-Suver*, Dâru'l-Kitabi'l-İslâmî, Kahire ts.

Bilgi, İsmail Hilmi, *Kur'ân'a Göre Korku*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Binbaşıoğlu, Cavit, *Eğitim Psikolojisi*, Binbaşıoğlu Yayınevi, Ankara 1982.

Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat, Ankara 2000.

Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'a Göre Takva*, Seha Neşriyat, İstanbul 1985.

Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sıhah fî'l-Luga ve'l-Ulûm* (haz. Nedim Mar'aşlı-Üsame Mar'aşlı), Dâru Hadaretî'l-Arabiyye, Beyrut 1974.

ed-Danavî, Said- Malik, Cozef, *Mu'cemu'l-Müterâdifât ve'l-ed-Dâd*, Müessesetü'l-Hadîsetü li'l-Kitab, Tarablus-Lübnan 2007.

Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

_____, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2011.

Dumlu, Ömer, *İbn Teymiye ve Konulu Tefsir*, Anadolu Yayınları, İzmir 1999.

Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed, *Bahru'l-Ulûm* (thk. Ali Muhammed Muavved- Adil Ahmed Abdulmevcud), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

Eren, Hasan ve Komisyon, *Türkçe Sözlük (I-II)*, Yeni Baskı, A.K.D.T.Y.K., Ankara 1988.

el-Firuzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1982.

¹⁸¹ Tirmizî, Cenâiz, 11, (983); İbn Mâce, Zühd, 31, (4261).

- _____, *Besâiru Zevî't-Temyîz*, el-Mektebetü'l-İlmî, Beyrut ts.
- Freire, Paulo, *Yüreğin Pedagojisi* (çev. Özgür Orhangazi), Ütopya Yay., Ankara 2000.
- Fromm, Erich, *Yaşama Sanatı* (çev. Aydın Arıtan), Arıtan Yay., İstanbul 1997.
- el-Gazzali, Muhammed Ebû Hamid, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (çev. Mehmet A. Müftüoğlu), Uygun Basım, İstanbul ts.
- Gezgin, Ali Galip, "Eş Anlamlılık Bağlamında Kur'an'da "Korku" İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/1(2003).
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi (I-VII)*, İstanbul 1993.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen el-Ezdî el- Basrî, *Cemheretu'l-Luga*, Matbaa Meclis-i Dâire-i Meârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, Dekkan 1345.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerriyya, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga* (thk. Abdusselam Muhammed Harûn), Dâru'l-Cil, Beyrut ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab* (haz. Yusuf Hayyat-Nedim Mar'aşlı), Dâru'l-Hadis, Kahire 1983.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddin b. Ali, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyi, Beyrut ts.
- Kara, Mustafa, "Havf", *DİA*, İstanbul 1997, XVI/528-531.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1991.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Ümit-İman İlişkisi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 18(2007).
- el-Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevâzin b. Adilmelik, *er- Risaletu'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire 1966.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, Dâru's-Şürûk, Kahire 1985.
- Müslim, Mustafa, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevdûi*, Dimeşk ts.
- Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fi Garîbi'l-Kur'an*, el-Mektebetü't-Tevkîfiyye, Kahire 2003.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Semin el-Halebî, Ahmed İbn Yûsuf, *Umdetü'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Âlemü'l- Kütüb, Beyrut 1993.
- Sülün, Murat, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- es-Süyuti, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (thk. Mustafa Şeyh Mustafa), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts.
- Tehanevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed, *Keşşâfu Istılahati'l-Fünûn* (thk. Ali Dahruc), Beyrut 1996.
- Uludağ, Süleyman, "Recâ", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2007, XXXIV, 502.
- Yahya b. Sellâm, *Kitabu't-Tesârîf li Tefsîri'l-Kur'an* (thk. Hind Şelbî), eş-Şeriketü't-Tünusiyye, 1979.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994.

Havf ve Haşyet Kavramlarının Kur'ân'daki Semantik Anlamı

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vil*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyyi, Beyrut 1997.

_____, *Esâsu'l-Belağa* (thk. Muhammed Bâsi'l-Uyûnussuûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.